

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI**

FAHREDDİN RAZÎ'DE İNSAN HÜRRİYETİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

MUSTAFA CİHAT ERSOY

DANIŞMAN:

Dr. Öğretim Üyesi LÜTFÜ CENGİZ

KONYA-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	MUSTAFA CİHAT ERSOY
	Numarası	168106071010
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/ Kalam
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Lütfi Cengiz
	Tezin Adı	Fahreddin Razi'de İnsan Hürriyeti

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Fahreddin Razi'de İnsan Hürriyeti başlıklı bu çalışma 21/10/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Dr. Öğr. Üyesi	Lütfi Cengiz	
2	Prof. Dr.	Süleyman Toprak	
3	Prof. Dr.	İbrahim Coşkun	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	MUSTAFA CİHAT ERSOY		
	Numarası	168106071010		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/KELAM		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	FAHREDDİN RAZÎ'DE İNSAN HÜRRİYETİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

21/10/2019

Mustafa Cihat Ersoy

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa Cihat Ersoy		
	Numarası	168106071010		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Kelam		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğretim Üyesi Lütfü Cengiz		
Tezin Adı	Fahredden Razî’de İnsan Hürriyeti			

Fahredden Razî müteahhirun dönemi kelimcilerinden olup Gazzâlî’nin bıraktığı mirası devralarak felsefi-kelamî zirve noktasına taşımıştır. Kendisi Eş’arî mezhebine mensup olduğundan, insan hürriyeti konusunda da görüşleri bu yönde olmuştur.

Kelam ilminin ana konularından olan irade ve insan fiilleri, önemli bir yer teşkil etmektedir. Bunun için İslam tarihi boyunca, Cebriyye, Kaderiyye-Mu’tezile, Eş’ariyye ve Maturidiyye mezhepleri başta olmak üzere değişik görüşler ortaya koymuşlardır. Bu mezheplerin konuyla ilgili çıkış noktaları olan “irade”, “kudret”, “istitaat” ve “kesb” gibi kavramları nasıl ele aldıkları ve getirdikleri deliller incelenmiş ve konuya dâhil edilmiştir. Daha sonra Fahredden Razî’nin irade ve insan fiilleri konusundaki düşüncelerini ortaya koyarak ve aynı zamanda muhaliflerine karşı getirmiş olduğu delilleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fahredden Razî, irade, hürriyet, fiil.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mustafa Cihat Ersoy		
	Student Number	168106071010		
	Department	Temel İslam Bilimleri/Kelam		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Asistant Professor Lütfü Cengiz		
Title of the Thesis/Dissertation	The Human Freedom in Fakhr al-Dīn al-Rāzi			

As a post-classical (mutaakhhirīn) kalam scholar Fakhr al-Dīn al-Rāzī, inherited Gazzali's heritage and put the philosophical kalam to its peak. Since he is an adherent of Asharism, his views on human freedom are compatible with his school.

Will and human acts constitute the main subjects of kalam. Therefore, kalam schools like Jabriyya, Qadariyya-Mu'tazila, Asharism and Maturidism has produced divergent ideas around these subjects throughout the Islamic history. In this study, it is examined that how these schools deal with the concepts like will (irādah), power (qudrāh), capability (istitā'ah) and acqisiton (kasb) and what kind of arguments they employ around them. After revealing al-Rāzī's views on will and human acts, his arguments against his opponents are also identified in the study.

Keywords: Fakhr al-Dīn al-Rāzi, will (irādah), human freedom, human acts.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖNSÖZ	iv

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ.....	1
B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ	1
C. FAHREDDİN RAZÎ’NİN HAYATI.....	3
D. FAHREDDİN RAZÎ’NİN İÇİNDE BULUNDUĞU SİYASİ ORTAM	6
E. FAHREDDİN RAZÎ’NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ.....	8
F. FAHREDDİN RAZÎ’NİN KELAMDAKİ YERİ.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM KELAMINDA İNSAN HÜRRİYETİ

A. İNSAN HÜRRİYETİ İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR.....	17
a. İrade	19
b. Hürriyet.....	22
c. Kesb	26
d. Kudret-İstitaat	28
B. CEBRİYYE’DE İNSAN HÜRRİYETİ	30
C. MU’TEZİLE’DE İNSAN HÜRRİYETİ	35
D. EŞ’ARİYYE VE MÂTÜRÎDİYYE’DE İNSAN HÜRRİYETİ	40
a. Eş’arîyye’de İnsan Hürriyeti	40
b. Mâtürîdîyye’de İnsan Hürriyeti	46

İKİNCİ BÖLÜM

FAHREDDİN RAZÎ'NİN DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE İNSAN HÜRRİYETİ

A. FAHREDDİN RAZÎ'DE İRADE VE MEŞİET KAVRAMLARI	56
B. RAZİYE GÖRE İNSAN HÜRRİYETİNİN AKLÎ TEMELLERİ.....	61
a. Fiillerin Allah Tarafından Yaratılması	61
b. Kulun Fiile İlişkin Gücü	65
c. Fiil-Kudret İlişkisi.....	67
d. Razî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri.....	70
e. Teklif-i Mâ Lâ Yutak Konusunda Razî'nin Görüşleri.....	73
C. RAZİYE GÖRE İNSAN HÜRRİYETİNİN NAKLÎ TEMELLERİ.....	76
a. Mu'tezile'ye Göre İnsan Hürriyetini Temellendiren Naklî Deliller	76
b. Razî'ye Göre Allah'ın Her şeyi Bir Kadere Göre Yaratması	81
c. Razî'ye Göre Hidayet ve Dalâlet	84
Sonuç	89
Kaynakça	92
Özgeçmiş	101

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İ.F.	: İlahiyat Fakóltesi
İSAM	: İslam Araştırmalar Merkezi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.İ.F.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi
Md.	: Maddesi
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
(s.a.s.)	: Sallallahu aleyhi ve sellem
Sy.	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Vs.	: Vesaire
Vrk.	: varak
YEK	: Yazma Eserler Kurumu

ÖNSÖZ

İnsan, tarih boyunca kendisinin yaratılış amacını ve yüklenmiş olduğu sorumluluğu merak etmiştir. Buna istinaden kendisinden istenen fiilleri yerine getirmesi nedeniyle mükâfatlandırılması veya ceza almasına sebep olacak fiillerin yaratılması, insan hürriyeti meselesi altında tartışılmış ve halen de tartışılmaya devam edilmektedir. İnsan fiilleri kader konusu altında kelâm ilminin ilgilendiği ana konulardan bir tanesidir. Konu insanla alakalı olmakla birlikte Allah-insan ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir durumdur. Çünkü insan bu dünyaya kendi istek ve arzusuyla gelmediği gibi bu dünyada da başıboş bırakılmamıştır. Peki, insan dünyaya geliş anından ölüm anına kadar yaptığı eylemler neye göredir? Kendine ait bir iradesi var mıdır? Yoksa tamamen cebir altında mıdır? Eğer cebir altında olursa insanın sorumluluğu ne ölçüdedir? Yok, eğer tam bağımsız bir iradesi varsa Allah'ın yaratma sıfatının anlamı nedir? Bu ve bunun gibi sorulara getirilen cevaplar ve özellikle Fahreddin Razî'nin bu konudaki görüşleri tezimizin konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmamızda Eş'arî mezhebinin önemli alimlerinden olan Fahreddin Razî'ye göre insanda nasıl bir hürriyet alanı olduğunu araştırdık. Bu konu hakkında çalışılmış farklı eserler olmasına rağmen Fahreddin Razî'nin aklî ve nakli ilimler çerçevesinde ortaya koymuş olduğu delilleri ve aynı zamanda diğer mezheplerin görüşlerini sentezleyerek ortaya özgün bir çalışma koymaya gayret ettik.

Konuya ilk olarak araştırmanın konusu ve önemi, amacı ve yöntemi daha sonra Fahreddin Razî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve kelamdaki yeri ile giriş yaptık.

Birinci bölümde konunun anlaşılmasına yardımcı olacak kavramları kelâmî perspektiften inceledik. Yine Razî'nin görüşlerini temellendirebilmek için bu konudaki görüşleri ile meseleye ışık tutmuş, çaba sarf etmiş belli başlı ekollerin düşüncelerine temas ettik. Bunlar, fiillerin yaratıcısının kim olduğu noktasında farklı görüşler sergilemiştir. Bu ekollerden Mu'tezile, Allah'ın önceden insana verdiği bir kudret ile insanın eylemlerini gerçekleştirdiği yönünde düşünceleri öne sürerken Cebriyye insanın hiçbir kudreti olmayıp Allah'ın tüm fiillerin yaratıcısı olduğunu

söyler. Bu iki düşünceyi daha mutedil hale getiren Ehl-i sünnet mezhebinin savunucuları olan Eş'arî ve Mâtürîdî âlimler, insanın fiillerini gerçekleştirmeye çalışırken son anda Allah'ın insana verdiği bir kudretle bu eylemleri gerçekleştirdiğini söylerler. Her mezhep kendi görüşlerini Kur'an'dan ve diğer bilgi kaynaklarından deliller getirerek desteklemeye çalışmıştır.

Çalışmamızın ikinci ve son bölümünde ise Fahreddin Razî'nin insan hürriyeti hakkında ne düşündüğünü ortaya koyduk. Kendisi Eş'arî mezhebine mensup olduğundan Eş'arî'nin görüşlerini sistemli bir halde paylaşmış, aynı zamanda muhaliflerine cevap vererek onların delillerini çürütmeye çalışmıştır. Razî insan hürriyeti meselesinde insanı sorumlulukları bağlamında özgür, Allah'ın kudreti ve iradesi karşısında aciz olarak nitelerken kendi tabiri ile insanı “muhtar suretinde muzdar” olarak vasıflandırmıştır.

Bu çalışmada yararlandığım ve kaynaklar kısmında isimlerini belirttiğim değerli âlimlerimize minnet ve şükranlarımı sunarken, Fahreddin Razî'yi de rahmetle anıyorum. Bu tezin hazırlanması sırasında görüşlerine başvurup tezin her safhasında yönlendirici, teşvik edici düşünce ve tavsiyelerini esirgemeyen muhterem hocam Dr. Öğretim Üyesi Lütfü CENGİZ'e teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca her konuda fikir ve katkılarından istifade ettiğim ve ders aldığım Prof. Dr. Süleyman TOPRAK, Prof. Dr. İbrahim COŞKUN ve Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ hocalarıma da şükranlarımı sunarım.

İnsan aciz Allah kâdir, gayret bizden tevfik Allah'tandır.

Mustafa Cihat ERSOY

Konya - 2019

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Yüce yaratıcı insanoğlunu yaratırken diğer canlılardan farklı olarak akıl bahşetmiştir. Verilen bu akıl ile de insan sorumluluk üstlenmiştir. Bu sorumluluğun kapsam alanı insanın yapmış olduğu davranışlardır. İnsanın yaptıklarından sorumlu tutulması, beraberinde gerçekleştirdiği eylemlerinde irade sahibi olmayı gerektirir.

İnsan bu iradesinde hür müdür? Yoksa cebre mâruz mudur? Sorusuna ahlaki açıdan bakanlar insan eylemlerinde hürdür görüşünü desteklemişlerdir. Buna göre insan iradesinde özgür olup, kendisine dilediğini yapabilme gücü verilmiştir. Ve bunun sonucunda da sorumlu olup ömrünün sonunda imtihana tabi olmasının bir gayesi olmuş olur demişlerdir. Konuya Allah'ın yaratıcı yönü ile bakanlar ise kulların fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu öne sürmüşlerdir. İşte konunun önemi de bu iki ayrı bakış açısını Fahreddin Razi'nin nasıl yorumladığıdır. Razi bu tarz sorulara aklî ve nakli deliller getirerek konuyu izah etmeye çalışmıştır.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

İnsanın hürriyeti meselesi insanın yaratılışından bu yana merak edilen unsurlardan birisi olmuştur. İnsan kader bağlamında geleceğe dair düşünceleri ve merak ettiği unsurlar sürekli zihnini meşgul eden bir durum olmuştur. İnsanlar işledikleri fiiller ile kaderleri arasında nasıl bir bağ olduğunu tarih boyu farklı yorumlar getirerek izah etmeye çalışmışlardır. Kâinatı yaratan bir yaratıcının var olduğunu biliyoruz. Peki, bu yaratıcının bizleri yaratmasındaki gaye nedir? Ne için yaratıldık?

Bu gibi sorulara verilen en temel cevap, Allah insanları yaratmış, bunun yanında kulluk bilinci vermiş aynı zamanda sorumluluk yüklemiştir. Allah insanlara bu dünyada bir kulluk vazifesi verirken aynı zamanda bir sorumluluk da yüklemiştir. Bu sorumluluğun gereği olarak da belli bir imtihana girmesi gerekmektedir. İşte bu noktada bizim bu konuyu almaktaki amacımız kader ve sorumluluk çatısı altında insanın imtihanın anlamını açıklamamız olacaktır. Bu konuyu ele alırken Eş'arî

âlimlerinin neden kendilerini Allah'ın iradesine bağılı bir insan tasavvuru çizdiğini merak ettik ve bu konuyu Eş'arî âlimi olan Razî'yi ele alarak tezimizi çalışmaya karar verdik. Fahreddin Razî felsefi kelamı ortaya çıkaran ve aklî metotlara gerektiği önemi veren bir âlim olmasına rağmen insan hürriyeti meselesinde Eş'arî düşünceye bağılı kalması, kader konusunda cebri bir düşünceye çok yakın görüşler sarf etmesi bizi bu konuya çeken nokta olmuştur.

Bu konuları araştırırken, Fahreddin Razî'nin temel eserlerine öncelik verilerek daha sonra insan hürriyeti için yazdığı, özellikle “el-Metâlibu'l-Aliye mine'l-ilmi'l ilahî”, “Meâlimu Usuli'd din”, “El-Muhassal”, “el-İşâre fi Usuli'l Kelâm” isimli eserlerini ve ömrünün son zamanlarında yazmış olduğu “Tefsir-i Kebiri” inceleyerek ortaya düzenli bir çalışma çıkartmaya özen gösterilmiştir. Bunun yanında insan hürriyeti ile ilgili kaynak eserlere de başvurup hem felsefe hem kelâm ilmi içerisinde dünya tarihinde insanın özgürlüğü noktasında ilim adamlarının düşüncelerini de sentezleyerek ortaya bir çalışma çıkarmaya çalıştık. İlk olarak Fahreddin Razî'nin hayatı ve onu ilmi kimliğini oluşturan şahsiyetleri ve etkilendiği çevresini işledik. Daha sonra irade ve hürriyet konusunda öne çıkan kavramları açıkladık. Bunları açıklarken kullanmış olduğumuz kaynakları klasik kaynaklardan seçmeye özen gösterdik. İbn Manzur'un “Lisanu'l-Arab” İsfehanî'nin “Müfredat”, Cürcani'nin “Tarifat” gibi eserleri kullandık. Kelimeleri açıkladıktan sonra insan iradesi mevzusunda sistemleşmiş ekollerin düşüncelerine yer verdik. Bunlara yer verirken yine mezheplerin kendi kitaplarına ulaşmaya gayret gösterdik Eş'arîliği açıklarken Cüveynî ve Gazzâlî, Mâtürîdîliği açıklarken “Kitabu't tevhid”, “Pezdevî'nin Usuli'd-din”, Sabunî'nin “El-bidaye”, Mu'tezîle'yi açıklarken Kâdî Abdülcebâr'ın “Şerhu'l Usulu'l-Hamse” gibi âlimlerin temel eserlerine ulaştık. Son olarak Fahreddin Razî'nin kendi düşüncelerini ve muhaliflerinin düşüncelerine karşı getirmiş olduğu aklî ve nakli delilleri aktardık.

C. FAHREDDİN RAZÎ'NİN HAYATI

Fahredden Razî'nin kaynaklardan öğrenilen bilgiye göre tam olarak ismi şu şekildedir: Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer el-Hüseyin b. El-Hasan b. Ali. Babası hatip olduğu için İbn Hatip de denilmektedir. Ama Fahreddin Razî olarak bilinen ismi en meşhur olanıdır.¹ Şafîî ve Eş'arî kaynaklarına göre Razî "imam" unvanının² yanında, kelim ve felsefe âlimlerine şüpheyle yaklaştığı için "İmamı'l-Muşekkikin" yani şüphecilerin imamı gibi isimlerle de kaynaklarda yer almaktadır.³ Hz. Ebu Bekir'in soyundan geldiğine dair rivayetler vardır bu yüzden "el-Bekri el-Kureşî" de denilmektedir.⁴ Heratlılar⁵ ona "Şeyhu'l-İmam"⁶ demişlerdir.

Fahredden Razî'nin doğumuyla ilgili çeşitli rivayetler olsa da takriben 1149-1150 yıllarında Rey'de doğduğu bilinmektedir.⁷ Rey o zamanki Büyük Selçuklu Devleti'nin başkentidir.⁸ Rey şehri İslâm âlimlerinin yetiştiği yer olması hasebiyle önemlidir. Kaynaklarda Razi'yi Taberistan asıllı olarak kabul etmişlerdir. Babasına Rey hatibi künyesi takılmıştır. Künyesi Rey hatibi olan Razi'nin babası Ziyaettin Ömer, Eş'arî kelamcısı ve Şafîî fıkıhçısı olup bu ilimleri güzel hitabetiyle sunması bu ismi almasına vesile olmuştur. Onun nakil ilimlerdeki hocası ise İmam Bâgavî'dir.⁹ Babası Razi'nin aynı zamanda ilk hocasıdır. Ve ilk eğitimi ondan almıştır.¹⁰

Fahredden Razî'nin ilme yönelişi çok erken yaşta olmuştur. Henüz on yaşında iken İbn Sina'dan (ö. 428/1037) esinlenerek *el-Heyulâ ve's-Suret* adlı risaleyi yazmıştır.¹¹ Eş'arî âlimlerden itikad eğitimi, Şafîî âlimlerinden fıkıh eğitimi

¹ Uludağ, Süleyman, *Razî, Fahreddin*, Ankara, 1991, s.1.

² Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahredden Razi" *DİA*, XII, İstanbul, 1995, s.89.

³ Şerif, M.M., *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri*, İstanbul, 1997, s.327.

⁴ Çetiner, Bedrettin, "Fahredden Razi" *Şamil İslam Ansiklopedisi*, V, İstanbul, 1992, s.230.

⁵ Afganistan'ın batısında tarihî bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalet.

⁶ Uyan, Abdüllatif, "Fahredden Razi" *Menkıbelerle İslam Meşhurları Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1983 s.760.

⁷ Uludağ, a.g.e., s.1; Türker, Ömer; Demir, Osman, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er Razi*, İstanbul, 2018, s.47.

⁸ Yavuz, a.g.m., s.89.

⁹ Balcıoğlu, Tahir Harimi, "Büyük İslâm Mütefekkiri Fahrüddin-i Razi", *Diyanet İlmî Dergi*, I, Sy. 6, 1962, s.21.

¹⁰ Uludağ, a.g.e., s.1-2

¹¹ Türker-Demir, a.g.e., s.47.

almıştır.¹² Bir Eş'arî kelamcısı ve Şafîî fıkıhçısı olan Razî bu çerçevedeki görüşlere sahip çıkmıştır.

Razî babasını kaybettikten sonra Rey'den ayrılarak Simnan'da bir müddet Kemal es Simnanni'den¹³ fıkıh dersleri aldı ve sonra Rey'e tekrar geldi. Rey'de (Sühreverdi'nin (ö.587/1191) de hocası olan)¹⁴ Mecduddin el-Cili'den felsefe ve kelam dersleri aldı. Bu hocası sayesinde Gazzâlî (ö. 505/1111) hakkında bilgi elde etti. Bu bilgiler sayesinde kelam ve felsefe ilmini çok iyi bir biçimde öğrendi. Şeyh Necmeddin'den de zühd ve tasavvuf dersleri almıştır.¹⁵

Razî ilmi faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için seyahatler düzenlemiştir. İslâm âlimleri ilim öğrenmek için seyahatlerde bulunurlardı. Adet olduğu üzere Razî de bu seyahatleri yapmıştır. Bu yerler içerisinde Harzem, Buhara, Cürcan, Tus, Herat, Semerkand, Horasan ve Hindistan alt kıtası gibi yerler yer almaktadır. Kelam ilminde İmam Haremeyn'in(ö. 478/1085) eş Şamil'ni ezberlemiştir. Razî el-Mahsul adlı eserini yazarken Ebu'l Hüseyin'in el-Mutemed'i ile Gazzâlî'nin el-Mustasfa'sından faydalanmıştır. Felsefe ve metafizik alanlarında Farabi (ö. 339/950) ve İbn Sina'dan etkilenerek onların yazdığı eserlerin üstüne ilave yaparak ilme katkıda bulunmuştur. Yine Razî tıp, astronomi ilimlerinde de çalışmalar yapmıştır. Fakat bu alanda hangi hocalardan ders aldığı bilinmemektedir.¹⁶ Fahreddin Razî ilgilendiği bütün ilimler sayesinde kendisini yetiştirmiş ve pek çok ilme vâkıf olmuştur.¹⁷

Fahreddin Razî, Eş'arî'den etkilendiği için Mu'tezile ve Kerrâmiyye ile mücadele etmiş, Sünnî mezheplerden de Hanbeli, Mâtürîdî, Hanefiler ile tartışmıştır. Kerrâmiyye ile girdikleri mücadelelerde büyük baskıya maruz kalmıştır. Bir defasında oğluna ve eşine iftiralarda bulduklarında cevaben: “Bunların olması mümkündür ancak Allah'a yemin olsun ki, Allah cisimdir diyemem” demiştir.¹⁸ Ve

¹² Uludağ, *a.g.e.*, s.3.

¹³ Simnan kentinde yaşayan fıkıh âlimi

¹⁴ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İstanbul, 2000, s. 396.

¹⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 1960, s.310.

¹⁶ Uludağ, *a.g.e.*, s.3-4.

¹⁷ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, II, Ankara, 1998, s.239.

¹⁸ İbn Hallikan, *Vefayatü'l Ayan*, IV, Beyrut, 1977, s.249.

Harzem’de ki bu baskılar sonucu Razî Rey’e dönmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Buhara’ya¹⁹ gitmek için çıktığı yolda Serahs’a²⁰ uğramıştır.²¹ Orada zengin bir doktorun iki kızıyla oğullarını evlendirmiştir.²² Bu evlilikten kısa bir süre sonra bu doktor hayatını kaybedince serveti kendisine kalmış bu servet sayesinde ilmi faaliyetlerini ve gezilerini çoğaltmıştır. İbn Sina’nın “El-Kanun” adlı eserini Abdurrahman b. Abdülkerim²³ adlı doktor için şerh etmiştir. Bu olaylardan sonra Buhara’ya varıp burada ilmi münazaralar yapmıştır.²⁴ En ünlü münazarası Nurettin Sâbûnî (ö. 580/1184) ile olan münazarasıdır. Razi bu münazarayı *Münazarat* adlı kitabında ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır.²⁵

Fahreddin Razî İran, Hindistan, Afganistan ve Türkistan’ı gezdikten sonra Herat şehrine yerleşmiş ve ömrünün gerisini burada ilim meclislerinde tamamlamıştır. Kaynaklara göre bu ilim meclislerindeki öğrenci sayısı 300 civarındadır.²⁶

Zamanında âli bir makama ulaşan Fahreddin Razî (606/1209) senesinde Ramazan Bayramı’nın birinci günü Herat’ta vefat etmiştir.²⁷ Ölümüyle ilgili çeşitli rivayetler vardır. Bu rivayetlerden birisi zehirlenerek öldüğüdür. Çünkü en çetin eleştirisi ve mücadelesi Kerrâmiyye ile olmuştur. Kerrâmiyye mensupları her fırsatta Razi’ye bulunduğu beldeye dirlik vermemişler ve en sonunda onu zehirleyerek öldürmüşlerdir. Bir başka görüşe ise Razî’nin hasta yatağında el-İsfahanî’ye (ö. 749/1349) bir vasiyetname yazdırdığı ve bu vasiyetnamede öldüğü zamanı ve gömüldüğü yeri kimsenin bilmemesini hasta yatağında yazdırdığıdır. Bunun sebebi ise Kerramiler’in na’sına zarar vermek istemeleridir.²⁸

¹⁹ Mâverâünnehir’de tarihî bir şehir.

²⁰ Türkmenistan’da tarihî bir şehir.

²¹ Uludağ, *a.g.e.*, s.7.

²² Meyan, A. Faruk, “Fahreddin Razî” *İslam Meşhurları Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1970, s.268.

²³ Fahreddin Razî’nin oğlunu, kızlarıyla evlendirdiği şahıs.

²⁴ Uludağ, *a.g.e.*, s.7.

²⁵ Bkz. Sabunî, *Maturidiyye Akaidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, Ankara, 1998, s.22.

²⁶ Yavuz, a.g.m., s.89.

²⁷ Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s.242.

²⁸ Uludağ, *a.g.e.*, s.10.

D. FAHREDDİN RAZÎ'NİN İÇİNDE BULUNDUĞU SİYASİ ORTAM

Hicri 6. ve 7. yüzyılın ilk yarılarında İslâm coğrafyası doğuda Hindistan'dan batıda Endülüs'e kadar uzanmıştı. Bu coğrafyada farklı devletler kurulup yıkılıyordu. Buna bağlı olarak değişik fikirler ortaya çıktığından İslam'ı tek bir zemin üzerinde tutmak zordu. Bu dönem İslâm âleminin durgunluk yaşadığı bir çağ olarak görülmektedir. Yine aynı coğrafyada yaşanan mezhepler arası çekişme köylüler ve şehirliler arasındaki mücadeleyi de beraberinde getiriyordu. Köylülerin Şîî, Şehirdekilerin Hanefî olması buna sebep oluyordu. Abbasilerin zayıflamasından sonra kaybolan merkezi otorite yerini emirlikler ve sultanlıklara bırakmıştı. Bu sultan ve emirler ilim adamlarına, sanatkâr ve edebiyatçılara sahip çıkıyordu.²⁹ Bunun sebebi ise yönetime geçenlerin ilim adamlarına saygı duyarak toplumun nezdinde iyi bir görünüm sağlamak istemeleriydi. Sonunda Abbasi Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte hâkimiyet Büyük Selçukluların olmuştur.³⁰

Abbasiler döneminde halifelerden Me'mun, Mu'tasım ve Vasık Mu'tezîle'ye mensup oldukları için Kur'an'ın yaratılmış olduğu inancını benimsemişlerdir. 833-846 yılları arasında Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı meselesi ile ilgili şiddet de içeren mihne diye adlandırılan bir olay cereyan etmiştir. Mu'tezîle mezhebine mensup olan Câhız (ö.255/869) Nazzam, (ö. 231/845) Ebu'l Huzeyl el-Allaf (ö. 235/849-50 [?]) gibi âlimler halifenin takdirini kazanarak sarayda nüfuz sahibi olmuşlardır. Daha sonra halife Mütevekkil Ehl-i sünnet mezhebini benimsemesiyle Mâtürîdî ve Eş'arî kelamı öne çıkmaya başlamıştır. Bu dönemden sonra Eş'arî kelamını devam ettiren kişi ise Fahreddin Razî'dir.³¹

Fahreddin Razî'nin içinde bulunduğu dönem Büyük Selçuklu Devleti'nin sonu ile Harzemşahlıların başları arasına isabet eden bir zamandır.³² Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte kaybolan hâkimiyet Fahreddin Razî'nin ilmi faaliyetlerini zorlaştırmıştır. Razî bu baskılar sonucu Alamut Kalesinde bulunan İsmailîlerden kaçtığı bilinmektedir. Çünkü İsmailîler'in zayıflayan otorite karşısında az da olsa

²⁹ Uludağ, *a.g.e.*, s.21.

³⁰ Sancar, Faruk, *Kelam-Tasavvuf Tartışmaları*, Ankara, 2011, s.12.

³¹ Vural, Mehmet, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, VI, İstanbul, 2018, s.291.

³² Başoğlu, Tuncay, *Fıkıh Usulünde Fahreddin Razî Mektebi*, İstanbul, 2014, s.29.

devlete ve ilim adamlarına karşı yürüttükleri baskılar vardı ve bu baskılar sonucu Razî kendini Orta Asya'ya yönlendirmiş ve “münazarat” adlı kitabından da anlaşıldığına göre Harzemşah bölgesinde on beş yıl kadar kalmıştır.³³

Fahreddin Razî, Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Cüveynî (ö. 478/1085) gibi batıya açılmadığından istediğini tam olarak icra edememiştir.³⁴ Anadolu topraklarında hüküm süren Anadolu Selçuklu Devleti'nde ise her ne kadar taht kavgaları ve haçlı seferleri olsa da ilim ve fikir açısından bir serbestlik vardı. Diğer tarafta ise yani Suriye, Mısır ve Irak gibi şehirler batınî ve şîîler ile mücadele içinde geçiyordu. İbn Arabî gibi sufi âlimler buralarda bulamadıkları fikir hürriyetini Konya'da bulmuşlardır. Anadolu'da tasavvufun ilerlemesi aklî ilimlerin gerilemesine sebebiyet veriyordu. Bu dönemde yetişen Zemahşerî (ö.538/1144) ve Şehristanî (ö.548/1153) gibi ilim adamları da o döneme ışık tutmuşlar ve günümüze kadar gelen kaynak eserler bırakmışlardır.³⁵

Eş'arî olan Razî'nin sünnî politikayı destekleyen Selçuklular ülkesini terkedip Mu'tezîle ile Hanefî bir çizgiye sahip olan Harizmîler'le irtibata geçmesinin ve bilhase Harizm'e gitmesinin sebepleri açık değildir. Razî'nin hamiliğini yapan Sadrettin es-Serahsi ve Sadrettin el-Vezzan gibi bir çok âlim vezirin Nişabur'un Harizmliler'in eline geçmesinden sonra onlara hizmet etmeye başlaması bu sebeplerden birisidir. Selçuklular ile harizmşahlar arasındaki siyasi rekabet, alimleri ve ilmî teşvik alanında ideolojik ve kültürel bağlamda Selçukluların Sünnî-Eş'arî mezhebini, Harizmşahlılar'ın ise Mu'tezîle-Hanefî mezhebini desteklemesi şeklinde devam etmiştir.³⁶

³³ Başoğlu, *a.g.e.*, s.30-31.

³⁴ Başoğlu, *a.g.e.*, s.33.

³⁵ Sancar, *a.g.e.*, s.13.

³⁶ Türker-Demir, *a.g.e.*, s.61.

E. FAHREDDİN RAZÎ'NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

Fahreddin Razî keskin bir zekâya sahipti. İbn Sinâ'nın (ö.428/1037) açtığı yolda ilerleyerek kendi dönemindeki ilimleri sistemleştirmiş bir kişiydi. Razî bütün ilimlere hâkim olduğundan aynı zamanda bir filozof, bir kelamcı, bir müfessir ve bir usulcüdür. Gazzâlî ve Şehristani'nin yöntemlerine katkıda bulunarak felsefî kelam okulları zirveye taşımıştır.³⁷ L. Gardet, dini ve aklî ilimlerde engin bir ufka sahip olan Razî'yi kelam ilminde bir dönüm noktası olarak belirtir.³⁸ İbn Haldun (ö.808/1406) ise: “Mantık ve münazara ilmini en iyi işleyen kişinin Razî olduğunu” söylemiştir. İbn Hallikan da (ö.681/1282) onun hakkında: “O asrın yegânesiydi. O ilmi kelam ve ma'kulat ilimlerinde zamanındakilere üstün geldiğini” ifade etmiştir.³⁹

12. yüzyıla Fahreddin Razî fikirleriyle ve eserleriyle damga vurmuştur. Aklî ve naklî delilleri birbiri ile yoğurarak kendine özgü metot ile çığır açmıştır. Razî çağdaşlarının içinde akla en fazla önem veren İslâm düşünürüdür. Bu akılcılığını bilhassa kelamda kullanmıştır. Akıl ve nakil ile Allah'ın varlığına delil getirmiştir.⁴⁰ Razî'nin bu yöntemi alışagelmışin dışında bir akılcılıktır. Dönemindeki âlimlerin ona karşı eleştirileri yapmalarının sebebi bu ucu açık, cesaretli fikirlerinden dolayıdır.⁴¹

Razî'nin mezhep kitaplarını da çok iyi bildiği, bu yüzden o eserlerin eksik ve hatalı yerlerini tespit ettiği söylenmektedir. Bir defasında Şehristani'nin “El-milel ve'n Nihal” adlı eserini dahi eleştirdiği bilinmektedir. O, Gazzâlî'nin düşünce yapısından gelse de bazı noktalarda onu bile tenkit etmiştir.⁴²

Kendine özgü hitabetiyle münazaralarında ehli bidat olan kişileri Ehl-i sünnet çizgisine çekmiştir. Hristiyanlar ile de tartışmaya girmiştir. Asıl fikri mücadelesin Mu'tezile, Kerrâmiyye, Batınîyye mensupları ile olmuştur. Her ne kadar itikatta Eş'arî, fıkhıta Şafîî olsa da Mu'tezile'nin bazı görüşlerine sahip çıkmıştır. Razî'nin üne kavuşmasını kendi eserlerinden özellikle *el-Mefatihü'l-Gayb* ve *el-Muhassal* adlı

³⁷ İzmirli, İsmail Hakkı, *İslam'da Felsefî Akımları*, İstanbul, 1997, s. 383.

³⁸ Olguner, Fahrettin, *Üç Türk İslam Mütefekkeri İbn Sina, Fahreddin Razi, Nasireddin Tusi Düşüncesinde Varoluş*, Ankara, 1985, s.12.

³⁹ Cerrahoğlu, a.g.e., s.240.

⁴⁰ Metin, Mahmut, “Fahreddin Razî” *Bilim ve Din, Köprü Dergisi*, Sy. 53, 1996, s. 150.

⁴¹ Kramers, J.H., “Fahreddin Razî” *İslam Ansiklopedisi*, IX, Eskişehir, 1997, s.646.

⁴² Cerrahoğlu, a.g.e., s.239.

eserinden öğrenmekteyiz. Şafî mezhebine mensup olmasına rağmen nassın zahiri manasına göre hükmetmiştir. Bir şeyin aksi bir hüküm olmadığı müddetçe mubah çerçevesinde olduğunu söyler ve İsfehani'nin (ö.322/934) görüşüne katılarak Kur'an'da nesh olmadığını belirtmiştir. Ayrıca İbn Sina'dan etkilenerek dünyanın yuvarlak olduğunu söyler fakat dünyanın dönmediğini de söylemiştir. Bu yaygın kanaate ise içinde bulunduğu dönemle alakalı olarak ulaştığı anlaşılmaktadır.⁴³

Fahreddin Razî'nin bir başka özelliği ilim hayatı boyunca hep kuşkuyla yaklaşması olmuştur. Bir konu hakkında bir fikri savunup, ilerleyen zamanda yazdığı bir başka eserinde bu fikirden vazgeçtiğini görmekteyiz. Bu yapısı aynı zamanda karşısındakileri kuşkuya düşürmektedir. Bu sebeple de ona *Müşekkik* denilmiştir.⁴⁴ “el-Metalibu'l Âliye” adlı eserinde buna örnek teşkil edecek konular vardır. Örneğin sünnî kelama mensup olmasına rağmen sünnî Eş'arî kelamcılarının ru'yetullah meselesinde kullandıkları aklî delillere itiraz ederek Mu'tezile mezhebine tabîi olmuştur. Fakat daha sonra buna açıklık getirerek aklî delillerinin ru'yetullah meselesinde yeterli ve kanaat getirici bir delil olmayacağını, Mâtürîdî'nin dediği gibi Kur'an'ın ve hadisin zahiri manasına göre açıklanabilir olduğunu söyleyerek düşüncesinde değişikliğe gittiği görülmektedir.⁴⁵ Bu düşüncesinin sebebi ise belli bir mezhebe taassup derecesinde bağlı olmadığından dolaydır.

Moğol istilasası ile zayıflayan İslam âlemi kendisini acı ve ıstıraptan güç alan tasavvufa vermiştir ve tasavvuf ilmi gelişmiştir. Fahreddin Razî'nin Harzemşah devleti zamanında tasavvufta ünlü olan Bahaddin Veled⁴⁶ (ö. 628/1231) ile arasında husumet ortaya çıkmıştır. Veled vaazlarında kelim ilmi gibi akli ilimlerin tehlikesinden bahsederken Razî gibi kelamcılara atıfta bulunuyordu. Bu yüzden tasavvuf ile kelim tartışması doğmuştur. Bunun sonucu olarak Mevlana'nın hocası olan Bahaddin Veled Belh şehrini terk etmiştir. Mevlana (ö.672/1273) ise daha sonra

⁴³ Yavuz, *a.g.e.*, s.90.

⁴⁴ İzmirli, *a.g.e.*, 387.

⁴⁵ Kaya, Veysel, “Fahreddin Razî'nin Sünnî Eş'arî Kelamına Yönelttiği Eleştiriler”, *Marife Dergisi*, Sy. 3, 2005, s.356.

⁴⁶ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin babası, mutasavvıf.

bu durumun etkisinde kalarak Fahreddin Razî hakkında birçok eleştiride bulunmuştur.⁴⁷

Fahreddin Razî'nin her ne kadar tasavvufla mücadele etse de bazı kaynaklarda meşhur sufi Necmeddin Kübra⁴⁸ (ö. 618/1221) ile görüşükten sonra tasavvufa girdiği yer almaktadır. Razî'nin tasavvufa ilgisi Eş'arî'ye meyletmesinden kaynaklanmaktadır. Tacüddin Subkî'nin⁴⁹ (ö. 771/1370) ifadesine göre "Razî tasavvufa girdikten sonra tefsir-i kebir yazdı." demiştir.⁵⁰ Tefsirinde yaptığı işaret yorumlar onun tasavvufî düşünceden etkilendiğinin bir kanıtıdır.

Subkî Fahreddin Razî'yi hadis ilminde överken, hocası olan Şemseddin Zehebi (ö.748/1348) onu eleştirir. Razî'nin muhaddis olmadığını söyleyerek taassuba düştüğünü belirtir. Zehebî Fahreddin Razî'yi akıl ilimlerinde üstün görürken nakil ilimlerinde bilhassa hadis ilminde yeterli düzeyde olmadığını ifade ederek anlaşılması zor olan meselelerde ise getirdiği akli delillerin kafaları karıştırdığını söylemektedir.⁵¹ Hadis ilmi üzerinden yaklaşılacak bu tavır eksik kalmıştır. Çünkü hadis rivayet edilmemesi hadis ilmine gereken önemin verilmediği anlamına gelmemektedir. Gazzâlî de yazdığı ihya adlı eserinde zayıf hadis kullandığını bizzat kendisi söylemektedir. Fahreddin Razî de meselelere yaklaşırken dirayet metodu uygulamıştır. Hatta yazdığı tefsir olan Tefsir-i Kebir onun dirayet metodunu en güzel şekilde ortaya koyduğu bir eserdir.

Fahreddin Razî tefsir ilminde bir dönüm noktası olmuştur. Tefsir ilminde dirayet metodunu kullanarak çağın gereksinimlerine cevap vermiştir. İlk olarak tefsirdeki metodunu Fatiha sûresinden anlamaktayız. Tefsirin kalan kısmını Fatiha sûresi üzerindeki metoda göre inşa etmektedir. Tefsirinde kelamî ve felsefî konular, belagat, dil bilgisi, ilmi konular, hikmetler gibi birçok konu yer almaktadır. Çok farklı konulara yer verdiği için bazı ilim adamları onun tefsirinde tefsir hariç her şey vardır diye eleştiride bulunmuşlardır. Subki ise Razî'yi savunarak tefsirle birlikte

⁴⁷ Balcıoğlu, a.g.m., I, Sy. 7, s.21.

⁴⁸ Kübreviyye tarikatının kurucusu.

⁴⁹ Şâfiî fakihî ve biyografi yazarı.

⁵⁰ Balcıoğlu, a.g.m., I, Sy. 7, s.22.

⁵¹ Balcıoğlu, a.g.m., II, Sy. 1-2, s.30.

tefsirinde her şey var diyerek eleştirilere cevap vermiştir. Onun tefsirindeki sûrelerin her birinin bir kitap niteliği taşıdığı söylenmektedir.⁵² Mefatihü'l-Gayb diye adlandırılan eser dirayetın yanında rivayet metodunun da birleşiminden oluşmaktadır. Ayetlerin açıklanması sırasında sahabe ve tabiin rivayetlerinden faydalanılmıştır. Fahreddin Razî itikatta Eş'arî, amelde Şafî mezhebine mensup olduğundan tefsirinde de bu doğrultuda hükümlere yer vermiştir.⁵³ Tefsirinde israiliyata yer vermemiş bu gibi haberleri ahad haber olarak görmüş ve gerçeği yansıtmayacağını savunmuştur.⁵⁴

Tefsirinde akıl ve felsefenin yanında birçok ilimden faydalanmıştır. Taberi'nin(ö. 310/923) Camiu'l Beyan'ından nakiller vardır. Lügat ve dil mevzularını Zeccac'ın Maani'l Kur'an'ından, Akaid konularını Kadı Abdülcebbar'dan (ö. 415/1025) ve Zemaşeri'nin Keşşaf'ından, fikhî konularda el-Cassas'ın (370/981) Ahkamu'l Kur'an'ı ve bazı Mu'tezile tefsirlerinden faydalanmıştır.⁵⁵

Görüldüğü üzere Razî 'den sonra gelen âlimler az olsun çok olsun bir şekilde Razî'den istifade etmişlerdir. Her ne kadar Eş'arî mezhebine bağlı olsa da aklî yönünü üstün tuttuğu için bu yoldaki anlayışlara zirve olmuştur. Taberî nasıl rivayet tefsirinin en üstün kademesi ise dirayet tefsirinin en üstün kademesi de Fahreddin Razî olmuştur.⁵⁶

Fahreddin Razî'nin ilmi donanımı ve kendine özgü tarzı ile bir dönüm noktası oluşturduğu ortadadır. İlimlere mantık ilmini dâhil eden Gazzâlî'nin açtığı yolda ilerleyerek felsefî kelamda zirve noktasına ulaştıran Razî yine bu metot doğrultusunda birçok eser ortaya çıkarmıştır. Bu eserleri özellikleri ile inceleyecek olursak kronolojik ve konularına göre bir dizilim yapmamız gerekmektedir.

Fahreddin Razî ilmî hayatının ilk yıllarında filozofları ve bidat ehli gruplara karşı yazdığı eserlerle ortaya çıkmıştır. Bu eserlerin ilkleri şunlardır: *el-Mebahisü'l-*

⁵² Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 244.

⁵³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *a.g.e.*, s.312.

⁵⁴ Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 239.

⁵⁵ Çetiner, *a.g.m.*, s.236.

⁵⁶ Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s.294.

İmadiyye fi'l Metalibi'l-Meadiyye, Eş'arî imamlarını taklit ederek yazdığı *İşaretü'l-Nüzzar İla Letaifi'l-Esrar*, Mu'tezile'ye red olarak yazdığı *el-Beyan ve'l Burhan*, filozoflara reddiye amaçlı *Tehzibü'd-Delail fi Uyuni'l-Mesail*, felsefî ve kelâmî konuları içeren *Ecvibetü'l Mesaili'n-Neccariyye*, hocasına ithafen yazdığı *Er Risaletü'l Mecdiyye*, peygamberlerin günahsızlığını ve nübüvvet konularını içeren *İsmetü'l Enbiya* adlı eser büyük bir değere sahiptir.⁵⁷

Tıpla ilgili yazdığı *et-Tıbbu'l-Kebir* ve İbn Sina'nın *Kânun* adlı eserini açıkladığı *Şerhu'l-Kânun*, Astronomi ile ilgili yazdığı *Sırru'l-Mektum*, tarihle ilgili yazdığı *Menakıbu's-Şafî*.⁵⁸

Fıkıh ve fıkıh usulü ile ilgili *Mebahisü'l-Cedel*, *el-Mahsül*, *el-Müntehab fi usüli'l-fıkıh*, *el-Burhanü'l-Bahaiyye*, *el-Kâşif an Usüli'd-delail*.

Fahreddin Razî'nin tefsirde dirayet metodu tarzında yazdığı *Mefatihü'l-Gayb* en ünlü tefsiridir. Bunun haricinde *Esrarü'l-Kur'an*, *Mefatihü'l-Ulum*, *Esrarü't-Tenzil Ve Envarü'- Te'vil*, *Aca'ibü'l-Kur'an* adlı tefsirleri kaleme almıştır.⁵⁹

Felsefe ve kelâm alanında yazdığı eserler ise şunlardır: Razî kelâmıla ilgili yazdığı en önemli kaynaklardan biri olan *el-Muhassal* kitabında varlık ve kısımları, ilahiyat, semiyat, Allah'ın varlığının delilleri, sıfatları fiilleri ve isimlerinden bahsetmektedir.⁶⁰ *Nihayetü'l-İcaz*, *el-Mebahisü'l-Meşrikiyye*, *Mülahhas*, *Tahsisü'l-Halk* felsefe türünde, *Şerhu'l-İşaret ve't-tenbihât*, *Manzume-i Mantık ve felsefe*, *Lübabü'l-İşarât*, *Aksamü'l-Lezzat*, *Ta'cizü'l-Felasife*, *Şerhu'l-Uyuni'l Hikme*, *el-Ayatü'l-Beyinat fi'l Mantık*⁶¹ felsefe ve mantık türünde eserleridir. Kelâm alanında en geniş bilgilere ulaşabileceğimiz eseri *el-Metâlibü'l-Âliye'dir*. Bu eser Razî'nin kelimadaki düşünce yapısını ortaya koyan bir eserdir. Bu eserinde Razî insanı üç zaman dilimine ayırmış ve bunlar; geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman dilimleridir. İnsanın geçmişine merak duygusu oluşturduğu, geçmişteki zaman dilimlerinin hangi serüvenleri yaşadığı sorusudur. Şimdiki zamana ait dilimde ise hangi tür fiillerin,

⁵⁷ Türker, Demir, *a.g.e.*, s.101-105.

⁵⁸ Şerif, *a.g.e.*, s.329.

⁵⁹ Yavuz, *a.g.m.*, s.94.

⁶⁰ Şerif, *a.g.e.*, s.331.

⁶¹ Yavuz, *a.g.m.*, s.93.

hangi düşüncelerin insanı mutluluğa ulaştıracağı bilgisidir. Geleceğe ait arayış ise insanlığın bir sonu olduğu ve bu sonun cismani mi yoksa ruhani mi ve yahut ikisi bir arada mı olacağı bununla beraber o sona mutlu veya mutsuz halde mi gireceğini bilmesidir. Razî ilmi ise on temel bölüme ayırmıştır. İlk üç kısımda Allah'ın zati, selbi ve subuti sıfatlarıdır. Dördüncü kısımda Allah'ın fiilleri, beşinci kısımda ulvi ve süfli âlemin yaratılışı, altıda mukaddes ruhların mertebeleri, yedide mekân ve zamanın hakikati, sekizde nübüvvet konusu, dokuzda nefsin mutluluğa ulaştıracak üstün sıfatların nasıl kazanılacağı onda ise meadden bahsetmiştir. Görüldüğü üzere Razî bu eserinde birden çok konuyu ele almış kendisinin kullanmış olduğu tüm metotları da bu eserinde bizlere göstermiştir.⁶² Bunun haricinde *Meâli fi usuli'd-din*, *el-Hamsin fi usuli'd-din*, *el-Halk ve'l Bas*, *Levamiu'l-Beyyinât*, *el-Erbain fi 'usuli'd din Münazarât*, *Kitabu Usuli'd-din*, *Münazarât fi'r red Ale'n nasara*, *Şerhu'l-Kitabi'l İrşad*, *Nihayetü'l-Ukul*, *Halku'l-Kuran* kelâm türünde eserleridir.⁶³

F. FAHREDDİN RAZÎ'NİN KELAMDAKİ YERİ

Abbasiler dönemi, kelâmî sistemlerin geliştiği ve mezheplerin oluşumunun tamamlandığı bir dönemdir. İslâm'ın yayılması ile birlikte başka inançlara karşı İslâm'ı savunmak amacıyla kelâma büyük önem verilmiş ve farklı inanç mensupları ya da farklı mezhepler arasında değişik polemik türünde eserler icra edilmiş ve münazaralar yapılmıştır.⁶⁴ Kelâm ile birlikte dini ilimler de felsefleşme sürecine girmiştir. Böyle bir dönemde ilmiyle kendisini öne çıkaran Fahreddin Razî kelâm dalında en çok ün kazanan ilim adamıdır. Kendisinden sonrakileri de bu yönde etkilediği için kendisine İmam denilmiştir. Razî, Gazzâlî'nin ölümünden yaklaşık 38 sene sonra dünyaya gelmiş ve Gazzâlî'nin açtığı yolda kelâmı mantık çerçevesinde düşünüp, bu düşünceleri de ispatlarına dayanarak geliştirerek bu ilmi en üst seviyelere taşımıştır. Kelama Gazzâlî'nin Aristo felsefesini dâhil etmesiyle birlikte İslam düşüncesi felsefi kelâm ile tanışmış oldu. Kelâm ilmi başlangıçta Mu'tezile'nin aşırı akılcılığına bir tepki olarak doğmuş ve zamanla olgunlaşmıştır. Eş'arî düşüncesini takip eden kelamcılar nakli esas alarak hükümleri açıklıyorlardı. Daha

⁶² Türker, Demir, *a.g.e.*, s.21-22.

⁶³ Türker, Demir, *a.g.e.*, s.113-144.

⁶⁴ Vural, *a.g.e.*, s.291.

sonra Gazzâlî ile başlayan mantık ilmi felsefi kelâmı öne çıkardı. Felsefi kelâm metodunun üstadı ise Fahreddin Razî olmuştur.⁶⁵ Fakat buradan şunu anlamamak gerekmektedir; felsefe ile kelâmı birleştirdiği halde felsefecilere karşı tutumu yine aynı kalmıştır. Yani itirazları ve reddiyeleri devam etmiştir.⁶⁶ O İslâm kelâmını felsefecilere karşı reddiye olarak kullanmış, onların metotlarını, usullerini araştırmış, aynı zamanda Gazzâlî'den sonra kelâmı kendine özgü bir yapıya ulaştırmıştır.

Fahreddin Razî hakkında İbn Haldun şöyle demiştir: “Mantık, başlangıçta diğer ilimlere bir vasıta olarak tanınıyordu. Bunu derinleştirmek ve başlı başına bir fen ilmi haline getirmek ve kelâmda tatbiklere girişmek, hep Fahreddin Razî'nin gayretiyle olmuştur. İlk kelamcılar, mantığa bütün şiddetleriyle muarızdılar. Bilahare Gazzâlî ve Fahreddin Razî ile bundan sonra gelen kelamcılar, mantığa büyük kıymet verdiler, artık eskisinin yolundan gidenler azaldı.” demiştir.⁶⁷

Razî kelâm ilmini en üstün ilim olarak görmektedir ve bunu *usûli'd-dîn adlı* eserinde açıklamaktadır: “Bir ilmin üstünlüğü, konunun şerefi iledir. Konu şerefli olduğunda, bu konuya ilişkin ilim de üstün olur. Kelâm ilminin konusu Allah'ın zâtı, sıfatları, Allah hakkında zorunlu ve imkânsız olan hususlardır. Mamafih bilgiye konu olan diğer şeylerin şerefi Allah'ın yüceliği ile kıyaslanmaz olduğundan kelâm ilminin şerefi diğer ilimlere kıyas edilemez.” demiştir.⁶⁸

Fahreddin Razî kendisini tanıtırken ise şu ifadeleri kullanmıştır: “Her kelâmdan ancak zübdesini ve her bahisten sadece ayıklanmış olanını serdettim; hatta ilgili görüşün desteklenmesinde o görüşün mensuplarına ait itimat edilebilecek, önemsenerek veya görüşlerini ispat edecek bir söz bulamadığım zaman o görüşün ispatında ve o meselenin açıklanmasında söylenebilecek en ileri sözleri ve delilleri kendim istinbat ettim.”⁶⁹

⁶⁵ Şerif, *a.g.e.*, s.330.

⁶⁶ Razi, Fahreddin, *El-Muhassal*, (Kelâm'a Giriş), Çev. Hüseyin Atay, Ankara, 2002, s.XXXII.

⁶⁷ Balcıoğlu, *a.g.m.*, II, Sy. 5, 1963, s.9.

⁶⁸ Razi, Fahreddin, *el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*, (Felsefi Kelâmın Temel Meseleleri), Çev. Ulvi Murat Kılavuz, Serkan Çetin, İstanbul, 2018, s.20.

⁶⁹ Başoğlu, *a.g.e.*, s.27.

Razî kelamcı ve felsefecilerin delillerini karşılaştırarak meseleyi izah etmeye çalışmaktadır. Onun yöntemi kendisinden sonra gelen takipçileri ve öğrencileri tarafından da devam ettirilmiştir. Onun kelamda beslenmiş olduğu iki düşünce sistemi vardır. Bunlardan biri Eş'arî düşünce diğeri ise Meşşâî felsefe geleneğidir. Eş'arî düşüncesini İmam Eş'arî (ö.324/935-36) ve onu takip eden eserler, Meşşâî felsefesini ise İbn Sina oluşturmaktadır. Kelâm ve felsefeyi birleştirmesi de aslında buradan kaynaklanmaktadır. Onun eserlerinde bulunan atıflar, İbn Sina'nın *Uyunu'l Hikme ve İşaret adlı* esere yazdığı şerhi ve kendi ilim meclislerinde *el-işaret'i* ders olarak okutması onun bu düşüncesini ortaya koyduğunun ispatıdır.⁷⁰

M.M Şerif, mensubu olduğu ve onun görüşlerini savunduğu için Razî'nin *Kitabu'l Erbain* adlı eserinden naklen şöyle aktarmıştır: “Biz Eş'arîler iman ederiz ki Allah ne cisim, ne cevherdir. O mekânda değildir. Ama biz O'nu görebileceğimize iman ederiz” bu ifadesinin yanında kendisinin bazı farklı düşünceleri de olmuştur. Bu meseleye örnek olarak “dostlarımız (Eş'arîler) Allah'ın görülmesinin imkânı ile ilgili aklî sebep ileri sürmüşlerdir. Fakat ben bu sebebe karşı reddedilemeyecek on iki itiraz ileri sürdüm. Bu sebeple biz Allah'ı görebileceğimizi sadece nakli bir kaynağa, yani Kur'an'a dayanarak söyleyebiliriz.”⁷¹ Yine Eş'arîler'den farklı olarak cehennem kötü filleri istemeyerek yapanlar için değil, imanı olmayan kâfirler içindir demiştir. İnsanın kendi amelleri Allah'ın takdir ve iradesi ile belirlenir. Fahreddin Razî'nin bu ifadesi de ilerdeki bölümlerde anlatacağımız gibi onu cebri bir düşünceye yöneldiğinin göstergesidir. Eş'arîlerin kesb teorisini bile çürütmüştür. Allah, iyi ve kötü, iman ve küfür, fayda ve zararın yaratıcısıdır. Yine değindiği başka bir nokta ise Allah'ın sıfatlarını ve isimlerini anlamamız için tevil edilmesi gerektiğidir. Görme, duyma gibi sıfatlarda İmamı'l Haremeyn'nin metodunu kullanır.⁷²

Razî'nin tanınmış çağdaşları İbn Rüşd (595/1198), Sühreverdi (587/1191), İbn Meymun (601/1204), Amidi (631/1233)'dir.⁷³ Razî'nin seferde veya mukim olarak birçok öğrencisinin olduğundan bahsedilmektedir. Ancak biz kayıtlardan elimize ulaşanlara yer vereceğiz. Zeynuddin el-Kişî(ö?), Kutbu'l Mısri(618/1286),

⁷⁰ Çetinkaya, Bayram, Ali, *İslam Felsefesi Tarihi*, II, Ankara, 2012, s.16-17.

⁷¹ Şerif, *a.g.e.*, s.331.

⁷² Şerif, *a.g.e.*, s.332.

⁷³ Uludağ, *a.g.e.*, s.21.

Şemsuddin Hüsrevşahi(652/1254), Efdalüddin el-Huneci (646/1248), Esüriddin Ebheri(663/1265), Taceddin el Urmevi ve Siraceddin Urmevi(682/1283).⁷⁴

Fahredden Razi'nin tanınmış hocaları ise: Ziyaettin Ömer, Ebu'l Kasım Süleyman b. Nasır el- Ensari, İmamı'l Haremeyn, Ebu'l Hüseyin el Bâhilî, Ebu İshak el-İsferani, İmam el-Eş'arî'dir.⁷⁵

---

⁷⁴ Arıcı, Mustakim, *İslam Felsefesi Tarihi*, Ed: Bayram Ali Çetinkaya, Ankara, 2012, s.22.

⁷⁵ Uludağ, *a.g.e.*, s.2

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM KELAMINDA İNSAN HÜRRİYETİ

İnsanın, irade hürriyeti ile ilgili araştırmaları insanlığın kendi tarihi kadar eskidir. İnsan, kendi tarihinden itibaren içinde yaşadığı tabiatla ilgili merak ettiği birçok meseleyi araştırmıştır. Bu araştırmayı yaparken aynı zamanda kendi yaşantısının ne derece serbest olduğunu sormuş ve bunlara filozoflar, teologlar ve psikologlar farklı yönlerde açıklamada bulunmuşlardır. Bunun neticesinde ise çok derin fikir ayrılıkları oluşmuştur. İnsanın tabiata karşı verdiği mücadelede kendisinin ne derece hür olduğunu araştırması Tanrı-Âlem ve Tanrı-İnsan ilişkisini ortaya çıkarmıştır. Âlemdeki diğer canlılardan ayrılan insanın özelliği, kendinde irade vasfının bulunması sebebiyledir.⁷⁶

İnsanlık tarihine yön veren filozoflar, insanda ilk olarak bir irade hürriyetinin varlığını kabul etmişlerdir. Platon ve Aristo gibi ünlü filozoflar kabul ettikleri irade hürriyetine farklı anlamlar yükleyerek açıklamaya çalışmışlardır. Platon insanda üç ayrı meleke olup bunların akıl, irade ve içgüdü olduğunu belirtmiş, insanın hareketlerinin düzelmesinde akıl ve iradenin rolünü belirtmek suretiyle akla bağlı karar ve hareket gücünün varlığını, dolayısıyla insanın özgürlüğünü benimsemiştir. Aristo ise insanları diğer canlılardan ayıran özelliğin insandaki vasfın, idrak ve düşünce yeteneği olduğunu ve bu kuvvet ile iradesini gerçekleştirdiğini savunur.⁷⁷

Fiillerin yaratılması ve insanın hürriyeti meselesi hakkında Neseî, asr-ı saadette olduğu gibi daha eskiden de bu tartışmaların yaşandığını belirtmektedir. O, Yahudilerden *el-Ananiyye* isimli grubu Mu'tezile ile aynı düşünceye sahip olduğunu, Hristiyanlar ise cebr görüşünü savunduğunu söylemiştir. İslam'ın gelişinden sonra ise üç ayrı fikir zuhur etmiştir. İnsanın eylem gücünün olmadığını belirten tüm hareketlerin sahibinin Allah olduğunu belirten Cebriyye, tüm ihtiyarı⁷⁸ kula veren ise

⁷⁶ Güriz, Adnan, "İrade Hürriyeti", *AÜİFD*, XXII, Sy. 1, s.635.

⁷⁷ Güriz, a.g.m., s.677.

⁷⁸ İslâm kelâmcıları tarafından kullanılan *ihhtiyar* yani seçme kavramı özgür iradeyi işaret eden bir kavramdır. İhtiyar, kişinin eylem öncesi düşünmesi, tedbir alması ve akıl yürütmesi ile ortaya çıkar. Franz Rosenthal, *İslam'da Özgürlük Kavramı*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 2000, s.31.

Mu'tezile'dir. Ehl-i sünnet (Mâtürîdî ve Eş'ârî) ise ikisi arasında mutedil bir yol izlemiştir.⁷⁹

İslâm dünyasında ise irade hürriyeti kader meselesi etrafında tartışılmıştır. İnsan eylemlerini yaparken ne denli bağımsızdır? Kader insanın tüm eylemlerini sınırlı mı yapar? Allah insanı yarattı ise onu cebre mi tabi bıraktı yoksa ona irade vererek tamamen hür mü bıraktı? İnsanın Allah'a karşı sorumluluk boyutu nasıl açıklanabilir? Tüm bu sorular İslâm dünyasında en çok tartışılan meseleler olmuştur. Allah'ın her şeyi bilmesi, Allah'ın adaleti gibi konular hicri ikinci asrın sonlarında başlayıp hicri 7, 8 ve 10. yüzyılda zirveye ulaşan bu fikir ayrıcalıkları zengin bir ilim ortaya çıkarmıştır.⁸⁰ İslâm'ın ilk yıllarında ihtilaf çıkmamasının sebebi ise asrısadet dönemi sebebiyle bilgilerin taze olup tevhid inancı etrafında birleşmesidir. Fakat daha sonra toplumsal ihtiyaçlar, coğrafi değişiklik ve dış medeniyetler bu tür soruları meydana çıkarmış, İslâm dünyasında siyasi firkalara ve derin ayrılıklara neden olmuştur. Her bir görüş, sahibi olduğu düşüncesini meşrulaştırmak için Kur'an ve sünnete gitmiş ve kendi fikrini destekleyecek deliller getirmiştir.

İrade hürriyeti ile ilgili düşünceler insanın her eyleminde hür olduğunu savunanlar ile hiçbir eyleminde hür olmadığını savunanlar arasında tartışma zeminini oluşturmuştur. Bunun yanında bu iki fikri mutedil hale getirerek orta yolu savunanlar olmuştur. İki zıt düşünceyi oluşturan Kaderiyye ve Cebriyye mezhepleridir. İlk kıvılcıklar Hz Osman'ın şehit edilmesi, Sıffin Savaşı ve Cemel olayıdır. Müslümanlar arasında çıkan bu iç savaş insanları değişik düşüncelere sevk etmek zorunda kalmıştır. Çünkü iki tarafın da Müslüman olması ve birbirlerini öldürmeleri bir hüküm farklılığına yol açmış ve bu hükümler tartışılmıştır. Öldüren kişinin büyük günah işleyerek dinden çıkıp çıkmadığı tartışılmış, bunun sonucunda ise insanların eylemlerini gerçekleştirirken ne derecede özgür oldukları sorusu gün yüzüne çıkmıştır.

Allah'ın iradesinin yanında kulun iradesinin ne denli etkili olduğu sorusuna özet olarak Ehl-i sünnet şu şekilde cevap vermiştir. Allah insanlara iki ayrı güç

⁷⁹ Toprak, Süleyman, "İnsanın Fiilleri Konusunda Mâtürîdî ve Eş'ârî Arasındaki İhtilaf" *SÜİFD*, Sy. 3, 1990, s.166.

⁸⁰ Özdemir, Ekrem, "Hürriyet Üzerine", www. Akademia. Edu.

vermiştir, bunlardan ilki; insanların diğer canlılardan farklılık göstermeyerek hayvanlar, bitkiler gibi zorunlu etkenlere maruz kalmasıdır. Bu etkiler doğma, büyüme, yaşlanma, açlık-tokluk, sevinç-korku gibi davranışlardır. İkinci güç ise irade ve ihtiyar özelliğidir. Yani insanın düşünerek yaptığı, tercih ettiği eylemlerdir.⁸¹

Konunun kavramsal çerçevede daha iyi anlaşılması için insan hürriyeti ile bağlantılı terimleri açıklamak konuyu anlamamıza yardımcı olacaktır.

A. İNSAN HÜRRİYETİ İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

a. İRADE

İrade kelime olarak *Rvd* kökünden türemiştir. İstemek, dilemek, meyletmek, arzulamak, bir şeyi isteyerek yönelmek,⁸² “bir nesneyi talep ederken, ararken rıfkla, naziklikle gidip gelmek”⁸³ anlamına gelmektedir. Kelâm ilminde irade “bir zorunluluk olmaksızın yapılması veya yapılmaması mümkün olan bir hususta iki taraftan birini tercih etmeyi gerektiren nitelik”⁸⁴ anlamına gelmektedir. İrade kelimesi, ihtiyar ve meşîet kavramları ile de kullanılmaktadır. Hayr kökünden gelen ihtiyar terimi eylemlerin en faydalı, hayırlı olanını tercih etme anlamındadır. İrade kavramı Kur'an-ı Kerim’de 138 yerde geçerek, hem Allah’ın iradesini hem de insan iradesini kapsamaktadır. Allah için olursa küllî irade, insan için olursa cüz’î irade denir.⁸⁵

İslâm filozofları iradeyi açıklarken nefsin bir fiile belli bir amaç için şuurlu olarak ilgi ve arzu duyması olarak tanımlar. Yine iradeyi açıklarken Kindi, “kendisiyle seçeneklerden birinin kastettiği güç”; Gazzâlî, “amaca uygun bulunan şeyin belirlenmesi veya bir şeyi benzerinden ayırt etme yeteneği” demişlerdir.⁸⁶

İbn Sînâ iradeyi açıklarken tam hürriyete sahip bir insanın iki zıt durumun ortasında durabilme haline irade demiştir. Yani cimrilik ile savurganlığın ortasındaki

⁸¹ Buti, Ramazan, *İslam Akaidi*, Çev. Mehmet Yolcu, Hüseyin Altınalan, İstanbul, 1986, s.162.

⁸² İbn Manzur, *Lisanü'l Arab*, Beyrut, s.187.

⁸³ İsfahani, Rağıb, *Müfredat*, Çev. Yusuf Türker, İstanbul, 2007, s.650.

⁸⁴ Razi, Fahreddin, *El-Muhassal*, (Kelâm’a Giriş), s.202.

⁸⁵ Karagöz, İsmail, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, 2017, s.318.

⁸⁶ Vural, Mehmet, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Ankara, 2016, s.360

cömertliğin, arsızlıkla her şeyden çekinmenin ortası olan hayânın, kibir ile aşırı sevginin ortası olan tevazuunun olması, kişinin iradesinin güçlü olduğunun göstergesidir.⁸⁷ İrade insanın kimliğini oluşturan sıfatlardan birisidir. İnsanın ahlakının değerli olup olmadığı da yine iradeden geçmektedir. Çünkü değerden bahsetmek için bir tercihin olması gerekmektedir. Tercih ise irade hürriyetinin sonucudur. İnsan düşünerek bir takım fiiller elde eder, bunları kendi içerisinde karşılaştırır ve iradesini kullanarak iyi ve güzel olana doğru yönelir.⁸⁸

Buradan şu sonuç ortaya çıkmaktadır; hürriyete sahip olmak için güçlü bir iradenin olması gerekir ve iradenin gücü de kudret, bilgi ve ahlaktan geçmektedir. Tercih ve iradenin ortaya konması ise yalnızca insana özgüdür.

Farabi, iradeyi Fahreddin Razî'nin açıklamasına benzer bir izahta bulunmuştur. “İrade ilk önce duyumdan gelen bir istektir. İstek nefsin arzu gücü ile olur. Sonra nefsin hayal gücü ve ona bağlı olan istek gelişir. Böylece birinciden sonra ikinci bir irade meydana gelir. Bu irade, tahayyülden oluşan bir istektir. Bu iki iradenin oluşmasından sonra, faal akıldan nefsin düşünen gücüne akan ilk bilgiler ortaya çıkar. İşte bu süreçte insanda üçüncü bir irade doğar ki bu düşünmekten kaynaklanan bir istek olup, seçme (ihtiyar) adını alır.”⁸⁹ Bu ihtiyar yalnızca insana özgü olup, diğer canlılarda bulunmaz. Bu sayede insan övüleni, yerileni, güzel ve çirkini yapmaya güç yetirir. Ceza ve mükâfatta buradan doğar.

İradenin varlığının psikolojik bir kanıtı olarak insanın hareketlerine baktığımızda, gündelik ihtiyaçlarını giderirken sürekli bir karar verme mekanizması devreye girmektedir. Sabah kalktığına giyeceği elbisenin rengi, yapacağı kahvaltıda ne yiyeceği, o gün hangi işleri tutacağını tercih etmektedir. Bu seçimleri insan hep bir irade ile gerçekleştirir ve başka türlü alternatifleri seçme yeteneği olduğu halde kendisinin istediği şeylere yönelir. Belli tercihlerde bulunmasına sebep olan hür iradenin varlığıdır.⁹⁰

⁸⁷ Deniz, Gürbüz, “İnsan Hürriyeti”, *Eskiyeni Dergisi*, Sy. 28, 2014, s. 172.

⁸⁸ Macit, Nadim, *Eylem ve Değişim*, Ankara, 2009, s.205.

⁸⁹ Deniz, Gürbüz, *İnsan Hürriyetinin Metafizik Delilleri*, İstanbul, 2017, s.24.

⁹⁰ Taslaman, Caner, *Fıtrat Delilleri*, İstanbul, 2017, s.173.

İnsanın iradesinin olduğunun kanaatine vardıldıktan sonra Şu soru sorulmuŐtur: İnsan nasıl iradeye sahiptir? Allah bu irade özelliğini insana vermiş mi? Bu sorulara verilecek cevabın çıkış noktası, yokluktan varlık aşamasına geçen iradedir. Ama ortaya çıkacak cevap iradenin ezeli bir unsur mu sonradan türeyen bir unsur mu olduğu sorusuna ışık tutacak kadar önemli bir durumdur.⁹¹

Nurettin Topçu, “irade insanın dıŐardan gelen bir tepkiye karşı Şuurlu bir Şekilde cevap vermesi ile ortaya çıkar” demiştir. İnsanın irade ettikten sonra harekete geçme hadisesinin dört safhadan olduğunu aktarır. İlk olarak ulaŐılmak istenen bir gaye olması gerekir, sonra hareketi yapmadan önce sebepleri araŐtırarak, zıt yönlerini kıyas ederek dıŐünüp tartma safhası, üçüncü merhale zıt dıŐüncelerden hangisine karar kılındı ise o harekete yönelme fikri ve son olarak o dıŐüncenin varlık aşamasına geçmesi olarak tarif etmektedir.⁹²

İrade, imanı ve imana yaraŐır amelleri seçmek için verilmiştir. İnsana seçme yeteneğinin verilmesi, onun kötülük ve zulüm yapması için değildir. Aksine, faziletleri seçme iradesini ortaya koyması içindir. Kur’an’ın ifadesiyle, “İnsanlardan hangisinin daha güzel amel yaptığını deneyelim diye Şüphesiz biz yeryüzündeki Şeyleri ona bir ziyet yaptık.”⁹³

“İrade sahibi bir varlık, amellerini dıŐünüp kendi seçtiği gayelere göre tayin eden bir varlıktır. Bu durumda irade kişinin yine kendisinin seçtiği gayelere göre amellerini tayin etme gücüdür de denilmektedir.” Descartes’e göre irade: “baŐtan beri anlayış melekesi ile birlikte. O ancak anlayıŐın verdiği bilgilerin ışığı ile hareket ederse hür olabiliriz aksi takdirde olamayız. Bunun içindir ki hürriyet geliŐi güzel seçme yapmak değildir. Bir takım gerekçelere bağlı olarak tercih yapmaktır.”⁹⁴ Descartes burada iki zıt dıŐünceden birini tercih etme gücüne irade demiştir.”

EŞ’arfler irade kavramını Allah’ın bir sıfatı olarak görmüŐlerdir. İnsanın iradesini ise kesb olarak adlandırmıŐlardır. EŞ’arflere göre kesb “insan iradesiyle

⁹¹ Taslaman, *a.g.e.*, s.173.

⁹² Topçu, Nurettin, *Psikoloji*, İstanbul, 2012, s.220.

⁹³ Kehf 18/7.

⁹⁴ Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti*, Ankara, 2016, s.21

Allah'ın takdiri arasında bir teklif ve uygunluktur. Buna göre insan irade ve kesb sahibidir. Bu iradenin muayyen ve mukadder şey üzerine bir tesiri yoktur. Yalnız ona kasıt ve niyet haline katılır ki buna kesb denir.⁹⁵

İmam Mâtürîdî'ye göre irade dört anlamı ifade etmektedir. Bunların ilki temenni ve arzu etmek, bir eylemin bir olayın gerçekleşmesini istemek; ikincisi emir ve davet, birilerinin bir şeyleri yerini getirmesini istemek ve emretmek; üçüncüsü rıza; dördüncüsü fail üzerinde baskının, galebe ve kerahiyetin olmadığını ifade etmek, böylece insanın kendi fiillerinin gerçek sahibi olduğunu ortaya koyabilmektedir ve eylemlerini hür bir şekilde yaptığının ve cebre maruz kalmadığını söyleyebilmektedir. Neseî'ye göre ise irade talep ve meyl gibi iki unsurun aynı anda oluşmasını ifade eder. Bu iki anlam irade esnasında aynı anda gerçekleşir. Çünkü meyl ancak bir istek sonucunda ortaya çıkar.⁹⁶

Dünya bir imtihan dünyasıdır ve bu dünyada kişinin gerçekleştirdiği iyi ve kötü eylemler, ölümden sonraki ahiret hayatında karşılığını bulacaklardır. İmtihan olmak ancak iradenin varlığıyla anlamlıdır. Eğer kişinin iradesi yoksa yaptıkları bir kayanın bir tepeden aşağı bırakılması ile aynı olgu türündendir. Böyle yuvarlanan bir kaya için getirilen kurallar ne kadar anlamlı ise iradesi olmayan birisine getirilen sorumlulukta, dinde o derecede anlamsız olmaktadır. Aynı kayayı belli bir şekilde ödüllendirmek nasıl anlamsız ise teklifte bulunulmayan ve iradesiz olan insanı da ödüllendirip veya cezalandırmanın da bir anlamı kalmamaktadır.⁹⁷ Bu yüzden kulun ahireti ve dünyasını anlamlandırmasını sağlayan ona verilen irade ve sorumluluk bilincidir.

b. HÜRRİYET

Hürriyet kelimesi *Hürr* kökünden türeyerek mastar halinde kullanılan bir kelimedir. Sözlükte kölenin zıddı anlamında geçmektedir.⁹⁸ “İnsanın her türlü dış etkiden bağımsız olarak kendi irade ve düşüncesine dayanarak karar vermesidir.”⁹⁹

⁹⁵ Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, Ankara, 1990, s.93.

⁹⁶ Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza*, İstanbul, 1997, s.127.

⁹⁷ Taslaman, a.g.e., s.173

⁹⁸ Kerimoğlu, Yusuf, *Kelimeler ve Kavramlar*, İstanbul, 2015, s.226.

⁹⁹ Vural, a.g.e., Ankara, 2016. s.279.

Yani insanın kendi tabiatına uygun hareket etmesine hürriyet denir.¹⁰⁰ Başka bir anlamıyla “özgürlük soyluluk, nefsin tutkularından kurtulma, bir kişi zümre veya kurumun kanuni haklarını koruma ve kullanma serbestliği”¹⁰¹ gibi anlamlara da gelmektedir. Kur'an-ı Kerîm’de hürriyet kavramı *hürr* köküyle Bakara Sûresinin 178. ayetinde geçmektedir.

Farabi, hürriyet kişinin iyi olanı seçip bu yönde karar verebilmesi için sağlıklı bir ortamın bulunması ve bu eylemine Allah’ın bir müdahalesinin olmaması haline demiştir. Aksi bir durumda ise insanın köle durumunda olduğunu belirtir.¹⁰² İnsan bir fiili gerçekleştirdiği zaman kendisi istediği için yaptığı kanaatindedir. Bir şeyi yapmak istenildiğinde bu isteğin insanda bulunması bir hürriyet olduğunun ispatıdır.¹⁰³

Allah, kulluğun gereği insanları emrine muhatap kılmıştır. Bu hitap karşısında kulluğun vazifelerini yerine getirme mecburiyetindedir. Ancak bu mecburiyet insanda bir irade olursa söz konusu olur. Buradaki mecburiyet emir açısından değildir. İnsanların iradelerini gerçekleştirme esnasında olup olmadığı noktası ise kelâmî tartışmaların zeminini oluşturmaktadır. İnsan doğuştan gelen bir hürriyete sahiptir. Fakat yaşantısı itibari ile fiillerinde hürriyetine engel olan hususlar vardır. Descartes bu durumu şu şekilde açıklamıştır; insanın iradesi, Allah’ın iradesine denk olacak şekilde yaratılmıştır. Bunu biz istediklerimizin sınırsızlığına bakarak anlayabilmekteyiz. Ancak sınırsız isteklerimiz bizim tüm isteklerimizin yerine geleceği anlamı taşımamaktadır. Çünkü “yapabilmek sadece irade ile değil aynı zamanda bilgi ve kudretle birlikte söz konusu olmaktadır.”¹⁰⁴ Allah’ın hem iradesi hem de kudreti sonsuzdur. İnsanın iradesi sonsuz olsa da yapma kudreti sınırlı olduğundan yapacakları da insanın bilgisi dâhilinde kalmaktadır. Descartes Allah’ın

¹⁰⁰ Altıntaş, Hayrani, *İslam Ahlakı*, Ankara, 1999, s.134.

¹⁰¹ Çağrı, Mustafa, “Hürriyet” DİA, XVIII, İstanbul, 1998, s.502.

¹⁰² Çağrı, a.g.m., s.502.

¹⁰³ Saruhan, Müfit Selim, *İslam Ahlak Felsefesinde Bilgi ve Hürriyet*, Ankara, 2005, s.174.

¹⁰⁴ Kök, Mustafa, “İnsan Hürriyeti İslam ve Çalışma Üzerine Bir Deneme”, *KSÜİFD*, Sy.1 2003, s.90.

hürriyetinin sınırsızlığının yanında insanın hürriyetinin bu açıdan kısıtlı olduğunu açıklamaktadır.¹⁰⁵

İbn Sînâ'ya göre hürriyet: “insanın doğuştan sahip olduğu istidatlarını, fiilleriyle iradi bir şekilde dengede tutabilme gayretidir.”¹⁰⁶ İbn Sînâ yine devamında insan hürriyetini iradeyle ele alarak açıklamıştır. İradeler onları gerektirici illetler varsa var olurlar. Bu illetle ilişkilendirmesi insanın hürriyeti meselesinde onun bu durumu temel noktası olarak gördüğü için olmuştur. Eğer illet olmazsa irade olmaz denilirse o zaman iradeyi kendi zatı dışında bunu yönlendiren başka bir etken vardır. İnsanın aklı ve iradesi dış güçlerle çalışır. Dış sebepleri ve güçleri düzenleyen ve var kılan ise Allah'tır. O takdirde insan iradesi Allah'ın iradesine bağlı, Allah'ın iradesi ise her şeyi kapsamaktadır.¹⁰⁷

Nurettin Topçu iradeyi ve hürriyeti şu şekilde açıklamıştır: “hareket halindeki zekâ, gerçek zekâdır. O hareketten doğmuştur ve yeni bir hareketi hazırlar. Hareket niyetten uygulamaya bir geçiştir ve niyet ancak harekete geçtiği nispette samimi ve tamdır. Fakat niyet bütün hareketi kucaklayamaz. Hareketten düşünceye, düşünceden harekete geçişte sürekli bir yaratılış vardır. Düşüncenin hürriyeti hareket tarafından hem tayin edilmiş hem de aşılmıştır. Bu tayin edilmiş bir hürriyettir. Hareketin hürriyeti ise tayin edicidir. Hareket insanın cevheri demektir. O, bu insanı bir yönden meydana getirirken bir yandan da sürekli tayin eder. Hareket sayesinde ruh ve vücut, vücutta ruh bulur. Buradaki cevher bağı harekettir. İnsan ancak hareketten sonra hür olmuş olur.”¹⁰⁸

Belli bir hürriyet verilen insanda hangi durumlarda kendisinin hür olup olmadığı düşünülecek olursa bu duruma şu şekilde cevap verilebilmektedir. Eğer kişi arzu ettiği bir şeyi herhangi bir engele takılmadan gerçekleştiriyor ise o kişi hür olduğu kanaatindedir. Fakat yaptığı eylemde bir engel onu o işten mani kılıyorsa kişi burada hür olmadığını farkına varır. Arzu etmek veya istemek için çeşitli imkânların, farklı seçeneklerinde olması gerekir. Yani kişi ben şunu istiyorum veya

¹⁰⁵ Kök, a.g.m., 85-92.

¹⁰⁶ Deniz, a.g.m., s. 171.

¹⁰⁷ Deniz, a.g.e., s.160.

¹⁰⁸ Topçu, Nurettin, *İsyan Ahlakı*, İstanbul, 2015, s.66.

şunu istemiyorum gibi bir seçme imkânına sahip olacak ve o eylemi gerçekleştirecek ki hürriyetin varlığının farkına varabilsin.¹⁰⁹ Burada hürriyetin iki şeye bağlı olduğunu görmekteyiz, bunlardan birisi seçme diğeri ise eylemdir. İki seçenek karşısında birini tercih edip o iş sonuçlandığı zaman insan ya memnuluk duyar ya da yaptığı o işten pişmanlık duyar. Bunun sebebi ise eylem ile sonuç arasında zorunlu bir bağ olmamasıdır. Eğer seçtiği şey ile ortaya çıkan sonuç zorunlu olsaydı kişide memnuluk veya pişmanlık duygusu ortaya çıkmazdı. Yani sebepler sonucu zorunlu olarak doğurmamıştır.¹¹⁰

İmtihan ile irade özgürlüğü arasındaki bağlantıyı yüce yaratıcı şu şekilde açıklamıştır: “Her birinize bir şeriat ve bir yol verdik. Allah dileyseydi sizleri bir tek ümmet yapardı; fakat size verdiğinde sizi denemek için böyle yaptı. Öyleyse iyi işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah’adır. Artık size, üzerinde ayrılığa düştüğünüz şeyleri o haber verecektir.”¹¹¹

Allah’ın insanlar üzerindeki teklifi, iradesini özgür yönde kullananlar için geçerlidir. Aksi halde imtihanın, iyiyi kötüden ayıramayan bir kimse için olması anlamsız bir durumdur. “Resulüm eğer Rabbin dileyseydi yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederdi. O halde sen inanmaları için insanları zorlayacak mısın?”¹¹² Mu’tezile âlimi Zemahşerî, ayetteki “Rabbin dileyseydi” ifadesini zor kullanma anlamında belirttiğini söylemiştir. Dolayısıyla ayet, imtihan inancının temel bir sonucu olarak gerek inanç gerekse davranışların hesabının ahirette görüleceğini Allah’ın bize bildirdiğini söylemektedir.¹¹³

Allah insanı yaratırken akıl, vicdan ve duyular vermiştir. İnsan bu nimetler vesilesi ile neyin doğru neyin yanlış olduğunu anlayabilmektedir. Dini hüküm noktasında ise peygamberler göndererek bizlere rehberlik etmiştir. Ancak Allahü Teâlâ insanı bu hükümlere zorlamamıştır. Bunları bir imtihan sebebi yapmış ve bizleri sorumlu tutmuş ve sorumluluğun gereği hür olmamızı sağlamıştır.¹¹⁴

¹⁰⁹ Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Ankara, 1995, s.15.

¹¹⁰ Öner, a.g.e., s.30.

¹¹¹ Maide 5/48

¹¹² Yunus 10/99

¹¹³ Ardoğan, Recep, *İslam’da Din Özgürlüğünün Temelleri*, İstanbul, 2016, s.22.

¹¹⁴ Karagöz, İsmail, *İnsan Din ve Özgürlük*, Ankara, 2017, s.41.

“Şüphesiz biz insanı, karışım hâlindeki az bir sudan (meniden) yarattık ve onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu iştir ve görür kıldık.”¹¹⁵ De ki: "Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin."¹¹⁶ Bu ayetteki tercihe bağlı hürriyet bizi ahirette bekleyen sınavın sebebi olmuştur.

İnsanın sorumluluktan kurtaran durumlar ise, insanın uğraşlarına rağmen iradesi dışında sebeplerin insan fiillerine etki etmesi, insanın sorumluluklarını azaltır. Allah'ın belirtmiş olduğu “rahmetim gazabımdan üstündür” ifadesi insanın bu çıkmaz noktası içindir denilebilir. Allah'ın rahmeti bir sebeple meydana gelmektedir. Biz kullar olarak bu sebebin ne olduğunu bilmesek bile durum lehimize tecelli etmektedir.¹¹⁷

c. KESB

Kesb, bir fayda elde etmeye veya bir zararı defetmeye yarayan fiil anlamına gelmektedir.¹¹⁸ Bu fiil kişinin kendisi için sahip olduğu, elde ettiği şeyler için kullanılmıştır.¹¹⁹ Kur'an-ı Kerim'de kesb kavramı insanın iyi ya da kötü anlamda kazandığı şeyler için kullanılmıştır. İyi anlamda kazanıma şu ayet örnektir: “ İşte kazandıklarından bir payı olanlar bunlardır. Allah, hesabı çok çabuk görür.”¹²⁰ Kötü kazanıma ise şu ayet delildir: “Onlar, yapıp ettikleri yüzünden felâkete sürüklenmiş kimselerdir.”¹²¹ Kesb kavramının her iki durum için de söylendiği yerler vardır buna örnek: “...sonra herkese kazanmış olduğunun karşılığı, tastamam ödenir.”¹²²

Kesb kavramının kelâm ilminde kulların fiilleriyle bağlantılı olarak kullanılır. “Kesb, “kuldaki hadis kudretin tesiriyle meydana gelen şey”¹²³ ve ihtiyari fiillerin meydana gelişinde kulun etkisini ifade eder.”¹²⁴ İnsanların eylemlerinde kulun fiil üzerindeki etkisini tartışırken ortaya çıkmış bir kavramdır. Kesbin Kur'an'da ki

¹¹⁵ İnsan 76/2.

¹¹⁶ Kehf 18/29.

¹¹⁷ Deniz, *a.g.e.*, s. 55.

¹¹⁸ Vural, *a.g.e.*, s.399

¹¹⁹ İsfahani, Rağib, *a.g.e.*, s.1276.

¹²⁰ Bakara 2/202.

¹²¹ En'am 6/70.

¹²² Ali İmran 3/161.

¹²³ Yavuz, Yusuf Şevki, “Kesb” DİA, XXV, İstanbul, 2002, s.304.

¹²⁴ Topaloğlu, Çelebi, *a.g.e.*, s.184.

konusu ile hadis rivayetlerindeki konusu aynı anlamda kullanılmış olup maddi ve manevi kazanç anlamlarına gelmektedir. Kesb kavramını, kulların fiillerinde etkili olduğunu ispatlamak için ilk defa Ebu Hanife kullanmıştır. Çeşitli varsayımlar olsa da Ebu Hanife'nin akaid risalelerinde kesb kavramını kullandığına rastlamaktayız. Ona göre kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmakla birlikte insanın eylemlerinde kendi kudretinin olduğunu söylemektedir. Kesb kavramı insan fiillerinde etkili olduğu düşüncesi ve bu kavram üzerinde Mu'tezile ve Şia âlimleri eleştiride bulunmuşlardır.¹²⁵ Çünkü bu kavramın insan sorumluluğu ve ilahi teklifi üstlenecek özgürlüğü kısıtlayan bir durumdan söz ettirmekte ve yeteri derecede izah edilememiş bir kavram olarak görülmektedir.

Kesb kavramı özellikle Cebriyye ile Mu'tezile gibi zıt kutupların orta yolunu bulmak için Mâtürîdî ve Eş'arî âlimlerin kullanmış olduğu bir kavramdır. Cebriyye kulda kesbin bulunmadığını, Mu'tezile ise tüm kesbin kulda yer aldığını savunur. Ehlisünnet (Mâtürîdî ve Eş'arî) ise kulun bir fiili seçme ve yönelme halinin olduğu fakat yaratma halini Allah'a bırakma noktasında kesb kavramını ortaya sürmüşlerdir.

Eş'arî'ye göre kesb, “muhtesibden vâki olan şeydir.”¹²⁶ yani kulların fiillerin meydana gelmesinde hadis bir kudretin etkili olduğunu söylemişlerdir. O da şöyle ki: “ihtiyarî fiiller iki kudretle meydana gelir: bunlardan biri Allah'ın kadîm kudreti olup fiillerin oluşmasını sağlayan asıl etkendir, fiillerin vücudu ve hudûsü bu kudrete bağlıdır. İlahi kudret olmadan kullar herhangi bir fiil gerçekleştiremez, bu sebeple de fail adını alamaz, çünkü fail demek yaratıcı demektir. Allah'tan başka yaratıcı bulunmadığına göre kullar için sadece mecazi anlamda fail, gerçek manada ise kâsib terimi kullanılabilir.”¹²⁷ Bu durumda kesb fiillerin vasıfları üzerinde etkili olur fiillerin yaratılışı noktasında ise yani kesbin yaratılması yine Allah'ın emriyle olur. İbn Cevziyye, Eş'arî'nin kesb teorisini şöyle açıklamıştır: “kuldaki kudretin fiile yaklaşması anında Allah'ın kudretiyle meydana

¹²⁵ Yavuz, a.g.m., s.304.

¹²⁶ Yeprem, a.g.e., s.176.

¹²⁷ Yavuz, a.g.m., s.305.

gelişini ifade eder. Yani kula ait fiil, hadis kudret sebebiyle değil hadis kudretin yanında ve onun ardından Allah'ın kudretiyle yaratılır.¹²⁸

Eş'arîyye'de anlaşılması zor bir kavram olan kesb konusu Mâtürîdî de daha açık bir haldedir. Mâtürîdîye göre cüz'i iradesini belli bir yönde kullanmaya karar vermesine azm-ı musammam demişlerdir. Azm-ı musammam kişinin kendi iradesine bağlıdır. Kul yönelen Allah ise yaratan konumundadır. Eş'arîlerin dediği gibi mecburi kesb diye bir şeyin olmadığını insanın yöneliminde tamamen serbest olduğunu, tercihini irade hürriyetiyle yaptığını, kul karar verdikten sonra ise Allah o fiili yaratır demişlerdir. Mâtürîdîlere göre fiil, halk yoluyla Allah'a kesb yoluyla da insana ait olmaktadır. Yani insan kesb yoluyla fiil sahibi bir varlıktır. Fiili işlemeye karar veren kendisi olduğundan faili de kendisidir. Fiilin var oluş şartı ise gelecek başlıkta inceleyeceğimiz kudrettir ve fiil var oldukça kudrete muhtaçtır.¹²⁹

d. KUDRET-İSTİTAAT

Kudret *Kdr* kelimesinin masdar halidir. Bir şeye güç yetirmek, tâkat getirmek, bir şeyi bilmek, idare etmek,¹³⁰ Allah'ın bütün varlığı çevreleyen ezeli kuvveti, ehil ve muktedir olma, güç kuvvet sahibi kimse¹³¹ anlamlarına gelmektedir. İnsana sıfat olduğu zaman, kendisi ile bir şey yapma imkânı bulunan şey, Allah'a isnat edildiği zaman, Allah'ın aciz ve güçsüz olmadığı anlamını ifade eder.¹³²

Kur'an-ı Kerîm de ise birçok yerde kudret kavramı *kdr* kökünde *ala* harfi ceri ile kullanılmaktadır. Genelde her şeye güç yetirme, özelde ise şu anlamlara gelmektedir:

- Kudret ve kuvvet manasında Allah'ın her şeye gücü yettiği anlamında
وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ¹³³
- İlim ve hikmetle bir şeyin düzenlenmesi anlamında¹³⁴ وَاللَّهُ يُقَدِّرُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ

¹²⁸ Yavuz, a.g.m., s.305.

¹²⁹ Özler, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, İstanbul, 1997, s.136-137.

¹³⁰ Keskin, Halife, *İslâm Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi*, İstanbul, 1996, s.144.

¹³¹ Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 2003, s.1078.

¹³² Atay, Hüseyin, *İrade ve Hürriyet*, Ankara, 2002, s.52.

¹³³ Maide 5/19.

¹³⁴ Müzemmil 73/20.

- Yaratmak ve var etmek anlamında ¹³⁵ وَقَدَّرَهُ مَنَازِلَ
- Şeref ve azamet manasında ¹³⁶ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ
- Ölçmek, takdir ve tahsis etmek anlamında ¹³⁷ فَقَدَرْنَا فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ

Ayetlerde görüldüğü üzere kudret kavramı Allah'ın azametini göstermek amacıyla *Kâdir* lafzı ile geçmektedir. Kâdî Abdülcebbâr kudreti açıklarken aczin zıddı olarak belirtmiş ve hem bizim gücümüz dâhilinde olan fiillere hem de bizim gücümüz dâhilinde olmayan fiillere taalluk eden güç olarak nitelemiştir.¹³⁸

Mu'tezile'ye göre “hayat ve güç sahibi insan, fiilini yapma kudretine sahiptir. Aksi takdirde insanı aciz kabul etmek gerekir. Oysa acizden fiilin zuhuru aklen mümkün değildir. O halde insan kudret sahibidir.” demiştir.¹³⁹

Kudret kavramı Allah'a izafe edildiği zaman her şeye kadir oluşunu belirtmektedir. İnsana izafe edildiği zaman ise *İstita'a* (güç yetirebilme) hali olarak ortaya çıkmaktadır. Bu gücün fiil gerçekleşirken hangi zaman diliminde ortaya çıktığı hakkında ihtilaflar vardır. Gazzâlî bu durumu şu şekilde özetlemiştir: “Bizim kabul ettiğimiz esaslara göre fiilden önce kudret yoktur ve bu durumda kâfirlerin sadece kendilerinden sadır olacak küfür fiilini yapmaya kudretleri vardır. Mutezileye göre ise kudretin fiilden önce bulunması imkânsız değildir. Ancak kudretin tek başına yöneldiği fiilin meydana gelmesi için yeterli değildir. Bunun için irade ve diğer sıfatların da bulunması şarttır.”¹⁴⁰ Bu ifadeler ihtilafın temel zeminini bizlere göstermiştir.

İstitaat ise sözlükte boyun eğmek, itaat etmek manasına gelen طاء kökünden türemiş olup muktedir olmak, güç yetirmek demektir. Terim olarak ise kulun fiil gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyari fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güç diye tarif edilmiştir. Belli bir fiili yapacak güce sahip olmaya takat, birden fazla bir işi yapacağı zaman ise وثعة adı verilmektedir. Takat

¹³⁵ Yunus 10/5.

¹³⁶ Kadr 97/1.

¹³⁷ Mürselat 77/23.

¹³⁸ Keskin, *a.g.e.*, s.147.

¹³⁹ Yeprem, *a.g.e.*, s.146.

¹⁴⁰ Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, Çev. Osman Demir, İstanbul, 2014, s.152.

kavramı cebr ile yapılmayı kasteder. İstitaat aczin zıddıdır. İstitaatın çıkış noktası kulların fiillerinde ne denli güç olduğu sorusuna istinadendir. Kelâm ilminde iki anlamda kullanılmıştır. İlki, kulun fiilini yapmasını sağlayan vasıtaları yani bir fiili işlemek için sağlığının yerinde, organlarının sağlam ve yeteneklerinin tam olmasını ifade eder. Emre muhatap olması için bu şartları taşıması lazımdır. Nasıl ki hacca gidecek bir kimsenin hacca gitmeden önce belli bir şartları taşımasının zorunlu olduğu gibi bir emre muhatap olabilmesi için de belli şartları taşıması gerekir. İkincisi ise her fiil için ayrı şekilde Allah'ın kullarına vermiş olduğu araz bir güçtür. Bu sayesinde insan eylemlerini gerçekleştirebilmektedir.¹⁴¹ “İstitaat insana Allah tarafından bir lütuf olarak verilmiştir.”¹⁴²

Mâtürîdî istitaat eyleminin oluşmasında iki türlü vasfının bulunduğunu söyler: İlki fiilin oluşum esnasında gerekli araç ve aletlerin yerinde ve sağlıklı olmasıdır. Bu güç yani kudret fiilden önce bulunur. İrade ve ihtiyar sahibi bir kimsenin kendi iradesi ile fiili işlemeye hazır bulunmasıdır. Hacca gidecek bir kimsenin hac için gerekli şartları taşıması buna örnektir. İkinci istitaat türü fiilin meydana gelişinde bizzat etki eden karar verilmiş bir iradeden ortaya çıkan kudrettir. Bunun anı ise mezheplerin görüşlerine göre farklılık arz etmektedir.¹⁴³

Bu kavramları gördükten sonra insanın eylemlerini gerçekleştirirken insan-Allah ilişkisi içerisindeki farklı düşüncelerin sistemleştiği mezhepleri ele alarak inceleyeceğiz.

B. CEBRİYYE' DE İNSAN HÜRRİYETİ

Cebriyye, insandaki fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu ve insanın bu fiilleri işlemede bir rolünün olmadığını savunan mezhebin adıdır. Cebriyye ismini cebr ifade eden kelimeden almaktadır. Cebriyye ikiye ayrılır; Halis Cebriyye (el-Cebriyyetü'l Halisa) ve vasat Cebriyye (el-Cebriyyetü'l Mutasavvassita). Halis Cebriyye kulun kendi fiillerinde hiçbir etkisinin, kudretinin olmadığını savunan gruptur. el-Cebriyyetü'l Mutasavvassita ise kulun fiillerinde bir kudretin bulunduğunu fakat bu

¹⁴¹ Yavuz, Yusuf Şevki, “İstitaat” DİA, XXIII, İstanbul, 2001, s.399.

¹⁴² Coşkun, İbrahim, *Günümüz Akaid ve Kelâm Problemleri*, İstanbul, 2017, s.98.

¹⁴³ Sabuni, Nureddin, *Mâtürîdîyye Akaidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, Ankara, 1998, s.129.

kudretin fiil üzerinde etkisinin olmadığını söylemişlerdir.¹⁴⁴ İnsanların tüm fillerinin yanında ceza ve mükâfatın da cebri olduğunu savunmuşlardır. Kurucusu Emevîler döneminde konuyu ilk defa dile getiren Ca'd b. Dirhem (ö.124/742 [?]) olmakla beraber itikadî bir mezhep haline getiren Cehm b. Safvan (ö.128/745-46) olmuştur.
145

Cebri anlayış her ne kadar Emevîler döneminde parlarsa da bu fikir daha öncelere dayanmaktadır. Varlığını ise beşinci asra kadar sürdürmüştür. Daha sonra bazı Cebriyye mensupları Eş'arî mezhebine dâhil olmuşlardır. Cebriyye'nin hâkim olduğu yer Horasan bölgesidir.¹⁴⁶

Mezhebin genel itikadî görüşleri kader problemi çerçevesinde şekillenmiştir. Allah'ı bilmeyi iman, onu inkâr etmeyi ise küfür olarak nitelemişlerdir. Allah'ın zati sıfatlarından başka sıfatları kabul etmeyip, subuti sıfatlarından olan semi basar gibi sıfatları ise tevil etme yoluna gitmişlerdir. Allah'ın kelâm sıfatını da kadim bir sıfat olarak görmeyip sonradan yaratıldığını ve Kur'an-ı Kerim'i mahlûk olarak nitelendirmişlerdir.¹⁴⁷ Onlara göre cennet ve cehennem ebedi olmayıp ahirette şefaathet yoktur. Çünkü insanın eylemlerinin yaratıcısı Allah'tır. Bu yüzden insanda sorumluluk olmadığından imtihanında bir anlam ifade etmeyeceği ortaya çıkar.¹⁴⁸

Cebriyye de genel olarak akılcı bir tavır sergilemiştir. Allah'ın zatıyla kaim olduğu ifadesini yayan ilk defa Cad b. Dirhem olmuştur. Bundan dolayı Allah'ın İbrahim'i dost edinmediği, Musa ile de konuşmadığını ileri sürmüş ve bu fikrinden dolayı idama çarptırılmıştır.¹⁴⁹

Cebriyye'ye göre “insan eylemlerinde havadaki tüy gibidir, fiillerin insana nispet edilmesi ise mecazidir. Nasıl ışığın çıkışı güneşe nispet ediliyorsa, fiillerin kula nispeti de böyledir.”¹⁵⁰

¹⁴⁴ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, Çev. Mustafa Öz, İstanbul, 2011, s.86.

¹⁴⁵ Cengiz, Lütfü, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Kader*, Konya, 2012, ss.67-68

¹⁴⁶ Özler, Mevlüt, *a.g.e.*, s.72.

¹⁴⁷ Yıldırım, Ramazan, *Kelâm Tarihi*, İstanbul, 2017, s.75.

¹⁴⁸ Bağdadi, Abdülkadir, *Mezhepler Arası Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, 2014, s.128.

¹⁴⁹ Cengiz, *a.g.e.*, s.69.

¹⁵⁰ Cengiz, *a.g.e.*, s.72.

İnsanların yaptıkları fiillerin gerçek yaratıcısının Allah olduğu, insanın bu fiilleri işlemeye zorunlu olduğu düşüncesi Emevî politikasının temellerini oluşturmuştur. İnsanların başlarına gelen olaylar Allah tarafından tayin edildiği için toplum tarafından kabul edilmek mecburiyetinde kalındı. Bu düşünce ise Emevî idarecilerini dilediği şekilde eylemde bulunmaya sevk etti. Bu eylemlerini ve hükümlerini ise Allah'a isnat ettikleri için toplum tarafından herhangi bir itiraza uğramamışlardır. Mesela Muâviye b. Ebi Süfyan Hz. Ali ve taraftarlarına yürüttüğü Sıffin savaşında ordularına hitaben yaptığı konuşmada bizim bu savaşa katılmamız ve mücadele etmemiz Allah'ın bir emri ve kazasıdır diyerek bu savaşı meşru hale getirmiştir.¹⁵¹

Cad b. Dirhem'den sonra Cebriyye mezhebini sistemli hale getirenin Cehm b. Safvan olduğunu söylemiştik. Ona göre insan bir fiili işlemeye tek başına güç yetirememektedir. Bu yüzden Allah tarafından eylemleri mecburi şekilde olmaktadır. İnsanın fiil işlemeye ne bir kudreti ne iradesi, ne de seçme hürriyeti bulunmaktadır. Diğer canlıların hareketleri nasıl kendiliğinden ise insandaki hareketler de Allah tarafından kendiliğinden olmaktadır. Bu fiillerin faili Allah'tır.¹⁵² Bu yüzden insanın sorumluluğu sadece Allah'ı bilmek olmuştur. Bunun haricinde insanın ne bir sorumluluğu ne de bir imtihanı vardır. Allah kimi mükâfatlandıracağını kimi cezalandıracağını kendisi takdir etmektedir.

Cebriyye savunmuş olduğu bu düşünceleri hem aklî hem de naklî deliller getirerek kendilerini meşrulaştırmak istemiştir. Aklî delillere şu örnekleri vermişlerdir:

İlk olarak öne sürdükleri delil tevhid düşüncesidir. Onlara göre “Allah'tan başka fail olursa bu konuda Allah'a benzer, yani O'nun gibi yaratan varlıklar olmuş olur ki, bu tevhide aykırıdır. Öyle ise tevhid ancak cebirle gerçekleşir. Yoksa insan dilediği zaman iş yapan, dilemediği zaman yapmayan bir varlık olarak kabul edilirse bu şirke girer.” Bu yüzden bu problemin içinden sadece cebr anlayışıyla çıkılabileceğini savunmuşlardır. İkinci delil ise, “Allah'ın ezeli ilmi, kulların

¹⁵¹ Yıldırım, *a.g.e.*, s.75.

¹⁵² Cengiz, *a.g.e.*, s.74.

fiillerine, o fiiller meydana gelmeden taalluk etmiştir. Artık bu fiillerin Allah'ın bildiği şekilde meydana gelmeleri zaruridir. Aksi halde ezeli olan Allah'ın ilminde değişiklik olması gerekir ki bu imkânsızdır” demişlerdir.¹⁵³ Cebriyye bu iki delili temel prensip olarak ileri sürmüştür.

Nakli delillerden ise Kur'an-ı Kerîm'de cebr ifade eden ayetleri kendilerine delil olarak kabul etmişlerdir. Bunlardan bazıları:

“Âlemlerin Rabbi olan Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.”¹⁵⁴

“Şüphesiz Allah dilediğini saptırır, dilediğini hidayete erdirir.”¹⁵⁵

“Yeryüzünde ve kendi nefislerinizde uğradığınız hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce, bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da) yazılmış olmasın.”¹⁵⁶

“Allah'ın dilemesi olmadıkça siz dileyemezsiniz. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir.”¹⁵⁷

De ki: "Bizim başımıza ancak, Allah'ın bizim için yazdığı şeyler gelir. O, bizim yardımcımızdır. Öyleyse mü'minler, yalnız Allah'a güvensinler." ¹⁵⁸

“Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn iman ederlerdi. Böyle iken sen mi mümin olsunlar diye, insanları zorlayacaksın?”¹⁵⁹

“Biz onların ne dediklerini çok iyi biliyoruz. Sen, onlara karşı bir zorba değilsin. O hâlde sen, benim uyarımdan korkan kimselere Kur'an ile öğüt ver.”¹⁶⁰

“Göklerin ve yerin mülkü (hükümrânlığı) Allah'ındır. O, dilediğini yaratır. Dilediğine kız çocukları, dilediğine erkek çocukları verir.”¹⁶¹

¹⁵³ Özler, *a.g.e.* s.75.

¹⁵⁴ Tekvir 81/29.

¹⁵⁵ Fâtır 35/8.

¹⁵⁶ Hadid 57/22.

¹⁵⁷ İnsan 76/30

¹⁵⁸ Tevbe 9/51.

¹⁵⁹ Yunus 10/99.

¹⁶⁰ Kaf 50/45.

¹⁶¹ Şura 42/49

“Allah, her kimi doğruya erdirmek isterse, onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkır. Allah, inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir.”¹⁶²

Bunlar gibi birçok ayet daha Kur'an-ı Kerim'de yer almaktadır. Ancak Kur'an'ı bir bütün olarak ele aldığımızda bu ayetlerin İslâm'ın kulluk bilinci olan Allah'a karşı sorumluluğumuzun tersinde bir yere işaret etmektedir. İleride de göreceğimiz üzere bu ayetleri incelediğimizde Cebriye'nin bu yönde getirdiği deliller eksik kalmaktadır. İnsanın hür olduğu yönündeki ayetleri de beraber incelediğimizde konunun bütünlüğü anlamış olacağız.

Cebri ifade eden hadisler de mevcuttur, bunlardan birkaçı şunlardır:

“Ubade b. Samit ölüm esnasında evlatlarına nasihatte bulunurken şunları kaydetmiştir:

-Ey oğlum, sen sana gelecek şeyler gelmeden evvel tayin ve tespit edildiğini ve sonra da hiç şaşırmadan sana geldiğini kabul etmedikten sonra imanın tadını tatmış olamazsın. Ben Allah resulünden şöyle işittim. – Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir. Allah kalemi yaratır yaratmaz ona yaz emrini verdi. Kalem ey rabbim neyi yazayım dedi. Cenabı hak kıyamete kadar olan her şeyin kaderini yaz buyurdu. Sonra da Allah resulü şöyle devam etti; Kim bunun aksine bir iman üzerine ölürse bizden değildir.”¹⁶³

“Rabbiniz kullarının başına gelecek her şeyi yaratmıştır. Bir kısmı cennetlik bir kısmı da cehennemlik üzere ölecektir.”¹⁶⁴

“Kişi vardır, uzun müddet cennet ehlinin amelini işler, sonra da ameli cehennem ehlinin ameli ile hitam bulur. Yine kişi vardır, uzun müddet cehennem ehlinin ameli ile amel eder de sonunda cennet ehlinin ameli ile hitam bulur.”¹⁶⁵

¹⁶² En'am 6/125

¹⁶³ Ebu Davut, “Sünnet” 17/4700.

¹⁶⁴ Tirmizî, “Kader” 8/2142.

¹⁶⁵ Müslim, “Kader” 11/2651.

Cebriyenin düşüncelerini şu şekilde yorumlayıp özetleyebiliriz. İnsanın geleceği ile yaşayacakları şeyler insanın kendisine göre rastlantıdır. Fakat bu Allah için kadim bilgisine dayanmaktadır. Bu da bir insanın Allah'a karşı mecbur olduğunun bir delilidir.¹⁶⁶

C. MUTEZİLE'DE İNSAN HÜRRİYETİ

Mu'tezile'nin beş temel ilkesinden birisi adalettir. Adalet düşüncesi insanın işlediği fiillerinde ihtiyar hürriyetine temel teşkil etmektedir. Bu başlık altında Mu'tezile'nin insan fiillerinde irade ve ihtiyar hürriyetini nasıl ele aldığına değineceğiz.

Mu'tezile âlimleri ilk başta imanın aklîleşmesi bağlamında sadece İslâm'ın çelişir gibi görünen naslarını tutarlı hale getiren akli yorumlar getirmeyi hedeflemiştir. Zamanla itikada ilişkin meseleleri nakilden çok akli bir temele oturtmak için yoğun bir gayrete girmişler ve onların bu tutumu geleneğe bağlı kesimin tepkisini çekmeye başlamıştır.

Allah, yarattığı canlıların ve insanların kesblerinin yaratıcısı değildir. "Kendi kesblerini takdir edenler bizzat insanlardır. Bu eylemler üzerinde Allah'ın hiçbir etkisi yoktur" demişlerdir. Bu düşünceleri yüzünden onlara Kaderiye yahut Kaderciler demişlerdir. Kulların fiillerini, Allah'ın ne emrettiği ne de yasakladığı şeyleri O'nun dilemediğini savunmuşlardır. Kullar fiillerini işlerken Allah'ın insanlara bahşetmiş olduğu bir kudretle yapmaktadırlar.¹⁶⁷

Mu'tezile'nin önemli isimlerinden Kâdî Abdülcebbar(ö.415/1025) kulların fiillerini ikiye ayırır. Bu ayrıma göre insan fiillerinin ilki ortaya çıkışına ve cinsinin niteliğine göre kendisine bir sıfat ilave olan fiildir. Bu fiiller de kendi içerisinde hasen ve kabih fiiller olmak üzere ikiye ayrılır. Hasen fiiller de kendi arasında ikiye ayrılır. Bunlar; hasen olmasına ilave sıfat olan ve ilave sıfat olmayan fiillerdir. Kendisine ilave sıfat bulunan hasen fiiller vaciptir, menduptur ve Allah bunları irade eder. Kendisine bir sıfat ilave olmayan hasen fiiller ise mübah fiillerdir ve Allah

¹⁶⁶ Deniz, *a.g.e.*, s.20.

¹⁶⁷ Bağdadi, *a.g.e.*, s.83.

bunları murat etmez. İkinci çeşit fiilde ise kendisine ek bir sıfat bulunmaz. Bundan dolayı Allah bu fiilin meydana gelmesini ne ister ne de bunu engeller.¹⁶⁸

Mu'tezile insan fiillerini ele alırken failin fiilinde tam bir irade sahibi olduğu nokta-i nazarından hareket eder. Zira fail fiilinden habersiz olursa fiilin ondan habersiz vuku bulması mümkün değildir. Aynı zamanda bir kişinin herhangi bir fiil işlemesinden ötürü övgü veya yerginin olması gerekir. Kişi yaptığı fiilin sonucunda toplum tarafından ya övülür ya da fiili kınanır. Eğer iyi ve kötü fiillerin hepsinin Allah'tan geldiği kabul edilirse bu durumda Allah'ın övülmesi veya yerilmesi söz konusu olacaktır. Bu konuda onların temel kabullerinden birisi Allah'a şer olarak nitelendirilebilecek fiillerin isnat edilememesidir. Zira Allah ancak hayrı murat eder ve şer ondan sadır olmaz. Allah'ı zulüm gibi şeyler ile nitelendirmek Mu'tezile mezhebine göre küfrü gerektirir. Bununla beraber kul fiilini gerçekleştirirken bazı aletlere ihtiyaç duymaktadır. Allah ise bir fiilde bulunduğu bu tarz şeylere ihtiyaç duymaz.¹⁶⁹

Şayet bütün fiiller Allah'a izafe edilirse o zaman Allah'ı peygamber göndermesi, insanlara bazı şeyleri emredip bir takım fiillerden de uzak durmasını istemesi anlamsız birer uygulamalar haline dönüşür. Bu ise Allah için düşünülemez. Zira onun fiilleri boş ve anlamsız değildir. Allah kulunun fiillerini önceden tayin edip sonrasında onu cezalandırırsa bu da Allah'ın adaleti ile bağdaşmayacak bir eylem haline gelir ki bu durum Allah için söz konusu değildir.¹⁷⁰

Allah imandan sonra küfre giren kişiye destek vermez. Onun zulme destek olması aklen ve dinen caiz değildir. Çünkü O, ancak arzu ettiği yani sıfatı hayır ve iyilik olan fiillerde kulunu destekler. Taat ve itaatin Allah'a atfedilmesinin sebebi, Allah'ın onları emretmesi, onları işleyenlere yardım ve lütfu sebebiyledir. Kâdî bu konuda çocuğun eğitiminin babaya izafe edilmesi ile iyiliklerin Allah'a izafe

¹⁶⁸ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Çev. İlyas Çelebi, C.II, İstanbul, 2013, s.248-250.

¹⁶⁹ Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebâr*, İstanbul, 2002, s.279.

¹⁷⁰ Çelebi, a.g.e., s.278.

edilmesini benzer görmektedir. Günahların ve kötülüklerin Allah'a izafe edilmemesi de çocuğun herhangi bir kötülüğün babaya atfedilememesi gibidir.¹⁷¹

Mu'tezile'nin bu düşüncesi onların hayır ve şer kelimelerine verdikleri anlam ile yakından ilgilidir. Kâdî hayrı; fayda ve iyilik olarak tanımlar ve Allah'ın yapmış olduğu bütün fiillerin bu cinsten olduğunu belirtir. Ona göre şer ise zarar ve kötülükten ibarettir. Allah ise bunları yapmaktan münezzehtir. Zira O, bunları yaparsa kötülerden olması gerekir ve bu caiz değildir. Aynı zamanda kabih olan bir şeyi irade etmek de kabihdir. Allah'ın herhangi bir fiili kula zarar veriyor gibi görünse de aslında o hikmettir. Mecazi olarak şer diye isimlendirilir.¹⁷²

Fail-i muhtar olan Allah Teâlâ'dan herhangi bir şeyin vaki olmaması Allah'ın acziyetine delalet etmemektedir. Allah, kullarından bir şeyi ya ikrah yoluyla ya da ihtiyar yolu ile murat eder. Allah'ın ihtiyar yolu ile istediği herhangi bir emre kulun uymaması Allah'ın acziyetini gerektirmez. Kâdî burada bir temsil yolu ile meseleyi açıklar. Kral halkı üzerinde bir otoriteye sahiptir ve bu otoritesi halkının ona olan itaati ile var olur. İnsanların onun emrine uymaması ise onun insanlar üzerindeki otoritesine zarar verecektir. Yani kral insanların kendisine uymasından faydalanırken tersi bir durumda ise bundan zarar görmektedir. Allah'ın emirleri ise kralın emirleri gibi değildir. Allah insanlara bir şeyi yapmaları konusunda emirler verir. İnsanlar bunu yapmadıklarında bundan zarar gören yine onlardır, Allah değildir. Bundan dolayı kulların kendi fiillerinde hür olmaları Allah'ın kudretinde bir eksiklik olarak görülmez. Kâdî'ye göre Allah'ın bizatihi âlim oluşundan dolayı bütün her şeyi bilmesi, onun bizatihi kadir oluşundan dolayı meydana gelen bütün fiillerin gerçek faili olduğu anlamına gelmez. Böyle bir kıyas doğru değildir.¹⁷³

Mu'tezile'nin insanın fiilleri konusunda önemli bir düşüncesi de insandan doğrudan sadır olan fiiller ile dolaylı olarak ortaya çıkan fiiller hakkındaki düşünceleridir. Kâdî Abdülcebbar mübaşir fiil ile mütevelled fiili eş değer olarak görür. Mütevelled fiilin ortaya çıkmasına neden olan irade şayet insana ait ise

¹⁷¹ Kâdî Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usulü*, Çev. Murat Memiş, İstanbul, 2006, s.94.

¹⁷² Kâdî Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usulü*, s.91-92.

¹⁷³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 264;268-270

mütevelled fiilin insanın fiili olarak kabul edilir. Eğer insana ait değil ise o zaman bu fiil insana atfedilemez.¹⁷⁴

İnsanın fiilleri konusunda Mu'tezile'nin ele aldığı iki kavrama burada değinmekte fayda vardır. Bunlar; halik ve kudret kavramlarıdır. Mu'tezilenin kendi içerisinde Halik kelimesinin insan için kullanıp kullanılmayacağı konusunda fikir birliği bulunmaz. Bazı Mu'tezile mensupları bunun yalnızca Allah'a mahsus olduğunu savunurken, bazıları ise Kur'ân-ı Kerîm'de bazı ayetlerin halik kavramının insan için de kullanılabileceğine delalet ettiğinden bu kavramı insan için kullanmakta bir beis görmez. İlk dönem Mu'tezililer insanın kendi fiilini kendisinin yarattığını ancak bu yaratmanın aslında cevher türünden yaratma değil araz olan fiiller olduğunu kabul ederler. Bu yüzden onlar insan için Halik yerine muhdis kavramını kullanırlar.¹⁷⁵

Mu'tezile'ye göre kudret; insana Allah tarafından verilen el ve ayak gibi bir alet mesabesindedir. İnsan kudreti ile bir fiili işler. Yani insan bir fiili yaparken kudret imkânı ifade eder, ihtiyar ise o fiilin ortaya çıkması demektir. Mu'tezile insanın kudreti konusunda da kendi arasında ittifak içerisinde değildir. Basra Mu'tezilesi Allah'ın insanın fiillerini değil kudretini yarattığı görüşünü savunurken, Bağdat Mu'tezilesi Allah'ın insanın kudretini de yaratmadığı görüşünü kabul etmektedir. Mu'tezile'den Câhız (ö.255/869) insanın iradesini kendisinin yarattığını ancak organların ise ondan ayrı şekilde çalıştığını kabul ederken, Ebû Ali Cübbâî(ö.303/916) ve Ebû Hâşim Cübbâî (ö.321/933) gibi isimler insanın kalbe ve organlara ait fiillerinin tamamında gerçek fail olduğunu düşünmektedirler. Kâdî Abdülcebbâr da bu konuda Cübbâileri takip etmiştir.¹⁷⁶

Eş'arîlerin savunmuş olduğu kesb teorisi Mu'tezile tarafından eleştirilmiştir. Eş'arîlere göre Allah insan fiillerini yaratır, insan ise yaratılan bu fiillerden kesb eder. Mu'tezile ise insan fiillerine dair böylesi bir görüşü savunmanın cebirden kurtulmak anlamına gelmediğini ifade eder. Onlara göre kesb; faydayı celb etmek, zararı da def etmektir. Kâdî'ye göre Allah ile insan arasında gerçekleşen tek bir fiil

¹⁷⁴ Çelebi, *a.g.e.*, s.284.

¹⁷⁵ Çelebi, *a.g.e.*, s.290-291.

¹⁷⁶ Çelebi, *a.g.e.*, s.280-281.

vaki olursa o zaman Allah ve insan aynı mertebede olur. Bu ise imkânsızdır. Aynı zamanda Mu'tezile'ye göre bir fiil iki failden meydana gelmez. Yani onlara göre Eş'arîler gibi kesb teorisini savunanların düşünceleri doğru değildir. Çünkü fiil bir kişiye atfedilir. Allah'ın yaratması ve insanın kesb etmesi bir fiil içinde iki faili gerektirir. Bu ise kabul edilemez.¹⁷⁷

Mu'tezîle'nin iyi olanı yaratma(aslah) noktasında ise Ehl-i sünnet ile farklılık vardır. Onlara göre Allah'ın kullar için iyi ve güzel olanı yaratma mecburiyeti vardır aksi takdirde kabih yaratılmış olur ki bu Allah için muhaldir demişlerdir. Bu durum ise Eş'arî'nin Mu'tezîle'den ayrılmasına sebep olmuştur. Kopuş sebebi ise Eş'arî'nin hocası olan Cübbai ile arasında geçen şu meşhur diyalogdur: Üç ayrı çocuğun vefat ettiği varsayılırsa; bunların ilki henüz küçük yaşta Müslüman olarak ölsün. Bir diğer çocuk ise ergenlik çağına vardığında Müslüman olsun ve ergen bir Müslüman olarak ölsün. Üçüncü çocuk ise kafir olarak ergenliğe ulaşsın ve küfür üzere ölsün. Mu'tezîle'ye göre adalet ergenliğe ulaşan kafir çocuğun ebedi olarak ateşte kalması, Müslüman olarak ergenliğe ulaşan çocuğun cennetteki mertebesinin ise çocukken Müslüman olanın üzerinde olmasıdır. Bu durumda Müslüman olan çocuk -Ey rabbim ne için benim mertebemi onunkinden aşağı düşürdün?- dediğinde Allah ona -Çünkü o ergenliğe ulaştı ve bana itaat etti sen ise ergenliğe ulaştıktan sonra ibadetler ile bana itaatte bulunmadın- diyecektir. Bu durumda çocuk: -Ey rabbim, ergenlik çağına uğraşmadan beni öldürdün oysa ki bana uygun olan, ergenliğe ulaşip sana itaatte bulununcaya kadar hayatımı uzatmadı. Bende bu sayede de onun mertebesine ulaşabilirim o halde niçin beni sonsuzların sonsuzu olan cennette bu mertebeden mahrum bıraktın. Oysa ki sen beni buna layık kılmaya kaidirdin- diyecektir bu durumda O'nun cevabı ancak şu olabilir -ben senin ergenliğe uğraştığın da bana isyan edeceğini itaal etmeyeceğini ve dolayısıyla da cezamaı ve gazabına maruz kalacağını bildim böylece senin için bu düşük mertebeyi cezadan daha faydalı ve uygun buldum. Bu durumda ergenliğe ulaşan kafir aşağıdan şöyle seslenir -Ey Rabbim ergenliğe ulaştığımda benim kafir olacağımı bilmedin mi? beni daha çocukken öldürseydin ve bu düşük mertebeye indirseydin bu benim için ateşte

¹⁷⁷ Gündoğar, Hamdi, "Mu'tezile Mezhebinde İnsan Fiileri Problemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, s.207-208., Çelebi, a.g.e., s.279,288.

sonsuzu kadar kalmaktan daha güzel ve uygun olmaz mıydı? O halde niye için beni yaşattın? Oysa ki ölüm benim için daha hayırlıydı- bu durumda Cübbaî sessiz kalmış ve cevap verememiştir. Bu yüzden imam Eş'arî Mu'tezile'den ayrılmış ve adaletin Allah'ın hikmeti altında sorgulamayacağı durumu ortaya çıkmaktadır.¹⁷⁸

D. EŞ'ARÎYYE VE MÂTÜRÎDÎYYE' DE İNSAN HÜRRİYETİ

a. Eş'arîyye' de İnsan Hürriyeti

Kurucusu sayılan Ebü'l Hasan el-Eş'arî, Yemen'deki Eş'ar kabilesine mensup olan sahâbî Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin soyundan geldiği için bu isim ile tanınmıştır. Ehl-i sünnet akidesinin geliştirilip yayılmasında büyük katkı sağladığı için "Nâsirüddin" lakabını almıştır. Yaygın olmamakla birlikte bazı kaynaklarda dedesine nisbetle kendisinden İbn Ebû Bişr diye de söz edilir. Ne zaman doğduğu hakkında belli bir görüş olmasa da 260 (873-74) yılında Basra'da doğduğu kabul edilir.¹⁷⁹

Babasını daha küçük yaşta kaybeden imam Eş'arî onun vasiyeti üzerine Sünnî bir âlim olan Yahyâ b. Zekeriyâ es-Sâcî'nin öğrencisi oldu. Annesinin Mu'tezile âlimlerinden Ebû Ali el-Cübbâî (ö.303/916) ile evlenmesinden sonra da onun ders halkasında yetişti ve kendisinden kelâm derslerini tahsil etti. Bir taraftan da Abdurrahman b. Halef, Ebû Halîfe el-Cumahî, Sehl b. Nûh, Muhammed b. Ya'kûb gibi Sünnî âlimlerden hadis ve fıkıh dersleri aldı. Hocası Cübbâî'nin etkisiyle gençliğinde Mu'tezilî görüşleri benimsemesine, hatta bunları savunan eserler yazmasına rağmen 300 (912-13) yılı civarında bir cuma günü Basra Camii'nde Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i sünnet'e intisap ettiğini ve Ahmed b. Hanbel ile diğer hadis âlimlerince temsil edilen Selef akidesini benimsedi¹⁸⁰ ve bu düşünceden öğrendiği ilmi metotları Ehl-i sünnet çizgisini savunmada kullandı.

Eş'arî'nin hocası olan Cübbâî'den ayrılmasının sebebi ihve-i selase olsa da onu bu aşamaya getiren hususlar vardır. Mu'tezile'nin akılcılığına artık şüphyle

¹⁷⁸ Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, Çev. Osman Demir, İstanbul, 2014, s.154.

¹⁷⁹ İrfan Abdülhamîd, "Eş'arî", DİA, XI, İstanbul, 1995, s.444.

¹⁸⁰ İrfan, a.g.m., s.444.

bakmaya başlamış ve naslar ile çelişen dinin bazı temel noktalarında tutarsızlıklar fark etmiştir.¹⁸¹

Bizim temel noktamız ise insan fiillerindeki insanın sorumluluğu olduğu için sadece fiillerin yaratılması noktasında Eş'arî düşüncüyü inceleyeceğiz. Bu noktada Eş'arî insan fiilleri konusunu, kader başlığı altında irade, yaratma ve kesb kavramlarını ele alarak incelemiştir. O insan fiillerinin yaratıcısının kendisi olduğunu belirten Mu'tezile'yi tenkit ederek konuya giriş yapmıştır. Mu'tezile düşüncesinin aksine insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.¹⁸²

Allah'ın iyiyi ve kötüyü yaratması noktasında, Mu'tezile'nin dediği gibi iyiliği yaratıp, kötülük hakkında hükmünün bulunmadığı düşüncesi de eleştirilmiştir. Allah'ın hayr ve şerrin, insanların bütün fiillerinin yaratıcısı olduğunu söyler. Allahtan başka failin olmadığı, insanların sadece kesbeden bir kul olduğunu söylemektedir. Bu kesb ise sadece Allah'ın insanlara verdiği kudret ölçüsünde olmaktadır. Yine kesb, insanların sadece ihtiyar fiillerinde geçerli olmak üzere insanda mevcuttur.

Eş'arî'ye göre kulun etkinliği yalnızca Allah'ın yarattığı bir fiili, onun önceli (hâdis) bir kudretle içsel olarak bizzat kendisinin yaptığını ve kendisine ait olduğunu sanarak kazanması (kesb) ve sahiplenmesidir.¹⁸³ Eş'arî'nin ortaya atmış olduğu bu düşünce ile işlemiş olduğu fiillerden sorumlu tutulup mükâfat veya cezaya layık olmasını bu şekilde temellendirmiştir.

İmam Eş'arî, fiil failin yok iken kasıtlı olarak varoluşa geçirdiği şeydir. Bu failde o şeyi varoluşa geçirmeye kast eden, amaçlayan âlemlerin Rabb'idir. Ona göre, insan fiilleri zorunlu ve kazanılmış olmak üzere iki kısma ayrılır. İlki insanın istemeksizin yapmaya zorlandığı, arzu etmeksizin üstlenmek durumunda kaldığı, felç olan insanın daima sallanması, korkan insanın titremesi gibi fiiller zorunlu fiillerdir. Bunun haricinde bu nitelikte olmayan fiiller kazanılmış türden fiillerdir¹⁸⁴ diye

¹⁸¹ Mavil, Hikmet Yağlı, *Eş'arî*, İstanbul, 2017, s.38.

¹⁸² Mavil, *a.g.e.*, s.77.

¹⁸³ Kazanç, Fethi Kerîm, *Kelam Yazıları*, Ankara, 2014, s.80.

¹⁸⁴ Kazanç, *a.g.e.*, s.213.

tanımını yapmıştır. İradesi dışında gerçekleşen fiilleri Allah yarattığı gibi kendi iradesiyle yaptığı fiilleri de Allah tarafından yaratılmıştır. “De ki: "Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. O, birdir, mutlak hâkimiyet sahibidir."¹⁸⁵ Sizi de yaptığınız şeyleri de Allah yaratmıştır¹⁸⁶

Kul fiillerini işlerken Allah'ın kendisine vermiş olduğu bir hadis kudret ile bu fiili gerçekleştirir. Yani insan sonradan elde edilen bir kudret vasıtasıyla bu fiillerini yerine getirir. Bu kudret insana Allah'a karşı sorumlu olması için verilmiştir. Eş'arî kelamcılarında olan Bakıllanî kulun hadis kudretinin fiil üzerinde etkili olduğunu kabul etmiştir. Fakat başka bir Eş'arî kelamcısı olan Cüveynî ise kul kendi kesbi üzerinde kudret sahibidir demiştir. Şehristanî'nin daha önce açıklamış olduğumuz vasat Cebriyye'nin hadis kudretin fiil üzerinde etkisi varken kesbi kastettiğini anlamaktayız. Ehl-i sünnetin temel düşüncesi insanın kesbi üzerinde etkili olduğu görüşü de Taftazanî, Cürcanî ve ilerde göreceğimiz Fahreddin Razî gibi kelamcılar kesb üzerinde etkili olan insanın aslında tam olarak özgür olmadığını ifade etmektedirler.¹⁸⁷

İmam Eş'arî Allah'ın insana vermiş olduğu kudret kadarıyla insan eylemlerini gerçekleştireceğini söyler. Bu kudretin yokluğu eyleminde yokluğu anlamı taşımaktadır. Bu kudret ile hayatında bir bağlantısının olduğunu ifade eder: “Hayat yoksa kudret de yoktur. Kudret olmayınca kesb de olmaz. Bununla birlikte hayata bağlı olan kudret, hayat var oldukça devamlı değildir. Kudretin varlığı sadece hüduzu haline münhasırdır. Bu kudret, insanda sadece ne için verilmişse onun için geçerlidir. Zıddı için değildir.”¹⁸⁸

Ehl-i sünnetin görüşü hadis varlıklarının tamamının Allah'ın kudretiyle yaratılmış olduğudur. Bu demek oluyor ki “her makdurun bir kadiri vardır” ve kadir olan Allah ilk ve ebedi yaratıcıdır.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Rad 13/16.

¹⁸⁶ Saffat 37/96.

¹⁸⁷ Yıldırım, *a.g.e.*, s.246.

¹⁸⁸ Coşkun, *a.g.e.*, s.98.

¹⁸⁹ Cüveynî, *Kütübü'l İrşad*, Ankara, 2012, s.161.

Cüveynî Mu'tezîle'nin düşüncelerine karşılık olarak aklî ve naklî delillerle cevap vermiştir. Bunlardan ilki kulu yaratıcı olarak değerlendiren Mu'tezîle'nin aklî delillerinde çelişki olduğunu belirtmesidir. Fiiller onları yapanın bilgisine delalet eder. Yani fiil failin bilgisine göredir. Ancak meydana gelen bu fiiller insandan çıkması imkânsızdır. Çünkü insan birçok konuda yaptığı eylemlerde hatalı davranmakta ve fiilin hakikatini bilemediği için yanlış düşünebilmektedir. Eğer fiillerin bilgisi insanın kendisinde olsaydı bu hatalar sadır olmazdı.¹⁹⁰ Eş'arî de bu konuda “bir fiilin künhünü bilmeyen fail olamaz” ve “kul, hakikatini bilen bir faile muhtaçtır” demiştir.¹⁹¹ Bunun sebebi insandaki kudretin zatından ayrı olmasıdır. Yani zaittir, eğer zait olmayıp zatı ile olsaydı her zaman kudretli olur ve her istediği fiili istediği şekilde sonuçlandırır. Ama görüyoruz ki insan yaptığı bir fiili başka bir zaman güç yetirememektedir.¹⁹² Buradan şunu anlamak gerekir; kâfirin küfrünün Allah'a isnat edilmemesi gerekir. Kâfir, tamamen aciz olduğu için iman edemiyor değil, imanı terk ettiği için ve onun tersi ile amel ettiği için kâfir olmuştur.

Cüveynî'nin getirmiş olduğu delillerden bir diğeri sem'î delildir. Kulun Allah'a yalvarması, kâmil bir imana sahip olmayı ve küfürden uzak kalmasını istemesi kendi acziyetinin bir sonucudur. Eğer fiillerin yaratıcısı kendisi olsaydı kendinin güç yetireceği bir şeyi Allahtan istememiş olacaktı.¹⁹³

Cüveynî'ye göre kul kendi kesbi üzerinde kudret sahibidir. Ondaki bu kudrete şu örneği vermiştir. İnsan da ihtiyarî ve izdırarî fiil vardır, insan elinin kendiliğinden titremesi zorunlu yani izdırarî bir durumdur. Fakat elini kaldırıp bir yeri işaret etse bunu kendi iradesi ile yaptığı için ihtiyarî bir eylem gerçekleştirmiş ve bunu mevcut olan kudreti ile yapmış olur.¹⁹⁴ İşte insanın sorumlu olduğu durum bu fiil üzerinedir.

Peki, bu kudret insanda sürekli var mıdır? Yoksa fiil anında var olup daha sonra kuldan ayrılır mı? Bu sorunun cevabında da Ehl-i sünnet ile Mu'tezîle farklı düşünmüşlerdir. Eş'arîyye'ye göre insana verilen kudret iradeye bağlı ve aynı anda

¹⁹⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s.163.

¹⁹¹ Doğan, Lütfi, *Ehl-i sünnet Kelamında Eş'arî Mektebi*, Ankara, 1961, s.36.

¹⁹² Doğan, *a.g.e.*, s.44.

¹⁹³ Cüveynî, *a.g.e.*, s.166.

¹⁹⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s.182.

olmaktadır. Temel kaideleri bu şekildedir. Fakat burada Allah'a kudret, yaratma ve iradeye bağlamak ile fiilin insana nispet edilmesinin nasıl izah edilmesi gerektiği sorusuna karşılık şu tezi ortaya sürmüşlerdir. Fiil işlenirken her ne kadar kudret ve irade eş zamanlı olsa da, yaratılan irade Allah'a bağlı demişlerdir. Fahreddin Razî burada "muhtar suretinde muzdar" ifadesini kullanmıştır. Demek istediği insan özgür gibi görünse de aslında Allah'ın iradesine bağlı durumundadır. Bu yüzden Eş'arîlere cebr-i Mutavassıt demişlerdir.¹⁹⁵ Peki, bu bağlılığın yanında insanı sorumlu hale getirmek nasıl olacaktı? Bunu ise Eş'arîler *mukarenet* teorisini ortaya atarak çözmeye çalışmışlardır. İnsanların eylemlerinin sonunda ceza ve mükâfat alabilmesi için bir alakanın bulunması zorunluluktur. Bu alakada insanın fiile mahal ve mekân teşkil etmesi de dolayısıyla kendi tercih ve ihtiyari ile fiille birlikte bulunmasıdır. Böylelikle kulun, irade ve ihtiyar sahibi olurken yoktan var edilen fiilin yaratılmasında bir etkisinin olmaması sağlanmış olur.¹⁹⁶ Sonuç olarak fiilden önce kudret olmadığından kâfirin kudreti fiil anında gerçekleşmektedir.

Allah'ın iradesi, kadim ve ezelidir. O irade ettiği gibi kulların irade ettiğini de bilmektedir. Bu levh-i mahfuzda yazılıdır. Yaratılmış bir kudret, yaratma gücüne sahip değildir. Çünkü yaratma yönü, tek bir hüküm olup cevher ve araza göre değişmez. Yaratılmış bir kudret, yaratma yetkisine sahip olsaydı her yaratılan şeyde etkili olurdu; tatlar, kokular, renkler vs. Ama bu durum imkânsız olduğundan böyle yaratma söz konusu değildir. Allah'ın yaratmış olduğu kudretin bir alt safhasında insanın kesbi bulunmaktadır. Bu kesb yoktan var etme değil, Allah'ın kudretinin altında icat ve oluşturma eylemlerine yöneliktir.¹⁹⁷

Gazzâlî insanlara belli bir kudret vererek onların işledikleri fiillerde Allah'ın bir amaç gözetmediğini aktarır. Bu şu anlama gelmektedir. Allah fiillerinden dolayı kimseye karşı sorumlu değildir. O mutlak yaratıcıdır.¹⁹⁸ Yine Gazzâlî Allah bir teklifte bulunduğu zaman yerine getirilmeyeceğini bilse bile bunu bildirmekten geri kalmaz. Örneğin Hz İbrahim'in oğlunun kurban etmesini emredip daha sonra bunu nesh edebilir. " Nihayet her ikisi de (Allah'ın emrine) boyun eğip, İbrahim de onu

¹⁹⁵ Düzgün, Şaban Ali *Kelâm, El Kitabı*, Ankara, 2013, s.407.

¹⁹⁶ Düzgün, *a.g.e.*, s.408.

¹⁹⁷ Şehristânî, *a.g.e.*, s.93.

¹⁹⁸ Gazzâlî, *a.g.e.*, s.141.

(boğazlamak için) yüz üstü yere yatırınca ona, şöyle seslendik: Ey İbrahim! Gördüğün rüyanın hükmünü yerine getirdin. Şüphesiz biz iyilik yapanları böyle mükâfatlandırırız."¹⁹⁹ Aynı şekilde Ebu Cehil'e iman etmesini emretmiş fakat daha sonra iman etmeyeceğini bizlere aktarmıştır. "Küfre saplananlara gelince, onları uyarsan da, uyarman da, onlar için birdir, inanmazlar."²⁰⁰

Gazzâlî kulların fiillerine karşılık Allah'ın bir zorunluluğunun olmadığını da ileri sürer. Kendisine itaat eden bir kula mükâfat verme zorunluluğu olmadığı gibi kendisine isyan edenini de cezalandırmakta zorunlu değildir. Dilerse tümünü cezalandırır, dilerse herkesi mükâfatlandırır. Bu durum Allah'ın zatı açısından bir çelişki oluşturmaz. Çünkü teklif kulların ve tüm sahip olduklarının üstünde bir tasarrufta bulunmaktır.²⁰¹

Ehl-i sünnetin hürriyet konusundaki düşüncesini İmam-ı Cafer şu örnekle bizlere özetleyecek şekilde izah getirmiştir: "Kulun fiillerinde mecbur mu yoksa hür mü olduğu konusunda bir soru yöneltince o, Allah kulunu günah işlemeye zorlamak, sonra da o gūnahtan ötürü kuluna azap etmek gibi bir zulümden münezzehtir. Buna baēlı olarak, Allah kendi mülkünde murat etmediēi bir Őeye izin vermekten de münezzehtir Őeklinde cevap vermiŐtir. Cevabını tam olarak alamadığını düşünēen Őahıs sorusunu tekrar sorar, o halde gerçēek nedir? Cafer de ikisinin ortası; ne mutlak cebr ne de mutlak hürriyet diye cevap vermiŐtir." Yine baŐka bir yerde Cafer'e yöneltēilen soruda bütün fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu savunan kesime yönelik Őu yanıtı vermiŐtir: "Madem ki bütün fiiller insanın kontrolünde, o halde hangi sebeple Allah'tan yardım istiyorsunuz veya O'na dua ediyorsunuz."²⁰² demiŐtir. Bu verdiēi iki örnek hem tam hürriyetçi kesime hem de mutlak cebre karşı vermiŐ olduēu bir savunma olmuŐtur.

EŞ'arī mezhebi'nin kurucusu olan imam EŞ'arī Mu'tezīle'den ayrıldıktan sonra ilmī çalıŐmalarını Mu'tezīle'nin görüşlerini çürütmek üzere yürütmüŐtür. Bundan dolayı akılcılıēa karşı hep temkinli yaklaŐmıŐtır. Her ne kadar insan hürriyeti

¹⁹⁹ Saffat 37/103-105.

²⁰⁰ Bakara 2/6.

²⁰¹ Gazzâlī, *a.g.e.*, s.154.

²⁰² Cengiz, *a.g.e.*, s.83.

noktasında orta yollu bir tavır sergilese de Mu'tezile'ye olan bu tavrı onu Cebriyye'ye yaklaştırmıştır. Hatta daha önce bahsettiğimiz gibi kendilerine cebri mutavassıt denilmiştir.

b. Mâtürîdîyye'de İnsan Hürriyeti

Mâtürîdîliğin kurucusu olan imam Mâtürîdî(ö. 333/944) ismini doğduğu Semerkant'ta Matürîd adlı mahalleden almıştır. Tam ismi Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî es- Semerkandi'dir. Hayatı hakkında fazla bilgiye rastlanmamıştır. Abbasilerin zayıfladığı bir dönemde yaşadığı bilinmektedir.²⁰³ Mâtürîdî'nin elimize geçen kaynaklara göre türk asıllı olduğu söylenmektedir. Eğitim gördüğü yer Ebu Hanife'nin itikadî fikhî düşüncelerinin tartışıldığı yer olan "Darü'l Cüzcaniyye"dir. Hocası Ebu Nasr el-İyaz'dır. Daha sonra bu eğitim gördüğü yerin başına geçmiştir.²⁰⁴

Mâtürîdî Hanefî mezhebinin dördüncü kuşak din âlimlerindedir. O birçok alanda eser yazmışsa da bunlar korunamamıştır. Kaynaklardan edinilen bilgiye göre bu eserlerin çoğunluğu Mu'tezileyi Haricileri, Rafizileri ve Şia'yı eleştirmek için yazdığını bilmekteyiz. Günümüze ulaşan Tevilatu'l Kur'an ve Kitabu't Tevhid Mâtürîdî'nin temel eserleridir. Hem fikhî hem itikadî görüşler barındırmaktadır.²⁰⁵ İtikadî görüşlerini barındıran Kitabu't Tevhidi Fethullah Huleyf 1970 yılında Beyrut'ta yayınlamıştır.²⁰⁶ Günümüzde ise Bekir Topaloğlu tarafından 2002 yılında daha anlaşılır bir şekilde tercüme edilmiştir.²⁰⁷

Mâtürîdî, itikadî bir mezhebinin oluşmasını sağlamasının yanında fikhî konularda da birçok araştırmalar yapmıştır. Onun öne sürdüğü fikirler Eş'arî metodundan farklı olsa da birçok konuda Eş'arî ile ortak düşünceleri paylaşmışlardır. Çoğunlukla amelde Hanefî olanlar itikadda Mâtürîdî, Şafîî olanlar ise itikadda Eş'arî mezhebine bağlıdır.

²⁰³ Özen, Şükrü, "Mâtürîdî" DİA, XXVIII, İstanbul, 2003, s.146.

²⁰⁴ Kutlu, Sönmez, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Ankara, 2007, s.18-19.

²⁰⁵ Kutlu, a.g.e., s.21.

²⁰⁶ Sinanoğlu, Abdülhamit, "İmam Mâtürîdî'nin Düşüncesinde İnsan Hürriyeti Sorunu" *Hitit ÜİF. Dergisi*, C. 15, Sy. 30, s.250.

²⁰⁷ Mâtürîdî, Ebu Mansur, *Kitabu't-Tevhid*, Çev. Bekir Topaloğlu, Ankara, 2018, s.15.

Ebu Hanife'nin düşüncelerini ve görüşlerini savunduğundan bu görüşler doğrultusunda fikirlerini geliştirmiştir. Sıfatlar, imanın hakikati, Allah'ı bilmede aklın yeterli olması, büyük günah meselesi, Allah'ı görme konusu fillerin yaratılması gibi konuları ortak düşünceler etrafında birleşmişlerdir.²⁰⁸ Mâtürîdî tüm delillerini aklî çerçeveye oturtup nakli delillerle güçlendirmiştir. İnanç konularında Kur'an'a bağlı kalarak akıl ve mantık delilleriyle ispata yönelmiştir. Kur'an'a bağlı kalması onu Mu'tezile'ye karşı daha mantıklı bir çizgide tutmuş, akıl ve mantık delilleriyle hareket etmesi ise Ehl-i sünnet anlayışını güçlendirmiştir. Eş'arîler ile kısmî oranda ayrılık yaşamasıda bu sebeplerdir. Örneğin; Eş'arîler Allah'ı bilmeyi şariat ile gerekli derken Mâtürîdîler Ebu Hanife'nin metoduna dayanarak Allah'ı bilmeyi aklî bir zorunluluktur demişlerdir. Bir başka örnek ise Eş'arîler eşyanın hakikatini Şâri belirler derken Mâtürîdîler Şâri olmaksızın aklın bunu bilebileceği yöndedir.

Matüriler ile Eşariler arasındaki aklî ve nakli delillere yönelme durumunda çoğu mevzuda bu doğrultuda olmuştur. Matüridiler aşırı gitmeden akla büyük önem verirken Eş'arîler nakle önem vermişlerdir. Eş'arîler Mu'tezile ile fıkıh ve hadis âlimleri arasında bir yol izlerken; Mâtürîdîler Mu'tezile ile Eş'arîler arasında bir yol izlemişlerdir. İnsanın fiillerinin yaratılması konusunda da bu yöneliş devam etmiştir.²⁰⁹ Asıl konumuz olan insan fiilleri konusunda bu durumu daha iyi anlayacağız.

Mâtürîdî'nin insan hürriyeti ile ilgili görüşleri Ehl-i sünnetin en ideal görüşü olduğu, aynı zamanda Hanefi Özcan'a göre Türk kişilik yapısına uygun olduğu noktasında görüş birliği olduğunu söylemektedir. Bizde bu tespiti katılıyoruz. Buna uygunluk sağlayan husus ise ilahi irade ile beşeri iradeyi yani hem insana sorumluluk yüklemeyi engellemeyecek hem de Allah'ın ulûhiyet kavramına hâlel getirmeyecek şekilde olması bu düşüncenin tutulmasına sebep olmuştur. Mâtürîdî sisteminde dilemek insandan, yaratmak Allah'tan kaidesi uygulanırken, bu durum insana hürriyet ve sorumluluk yüklemektedir. Bu çerçevede Mâtürîdî insana vermiş olduğu anlamı ve insana vermiş olduğu önem insan merkezli bir bakış açısını göstermektedir. Çünkü Ebu Hanife ve Mâtürîdî'ye göre “insan din için değil, din

²⁰⁸ Ebu Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, Çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul, Ts, s.198.

²⁰⁹ Ebu Zehra, *a.g.e.*, s.201.

insan içindir” bakış açısıyla hareket etmiştir.²¹⁰ Mâtürîdî Eş’arîlerden farklı olarak Allah’ın kudretinin ve iradesinin bir hikmeti olduğu, hiçbir filini gerekçesiz yaratmayacağı, insanlara güçlerinin yetmeyeceği bir şeyle mükellef tutmayacağı, iyi ve kötünün insanlar tarafından bilinebileceği, insanı bir halife olarak gören Allah’ın insanlara kudret, irade ve eylem yapabilme yeteneklerini verdiği şekilde bir insan tasavvurunu görmekteyiz.²¹¹

Mâtürîdî insanı merkeze koysa da mutlak hâkimin Allah olduğunu belirtmiştir. Ona göre nesnelere dilediği şekilde yaratan Allah’tır. “O yaptığından sorumlu tutulmaz ama insanlar sorguya çekilir.”²¹² Çünkü insanların iyiye kötüye yönelmesi imkân dâhilindedir. Bunda amaçlanan şey insanların sorguya çekileceğini bilmesi ve doğru olana yönlendirilmesidir. Allah insanları bu dünyaya getirmesinin amacı kendisine kulluk vazifesinde bulunmasıdır. Bu yüzden insanları mükellef yaratmıştır. Bunu sağlayacak gücü ise insanlara vermiştir. Bu güç akıl ve irade ile olmaktadır. Bu iki vasıta ile insan temyiz ehli olmuş olur ve iyiyi kötüyü, güzeli çirkini ayırt edip tercih etmede yetkin kılınmıştır. Allah insanların hareket sahasına yararlı ve zararlı hususlar yerleştirmiş, tercihi insanlara bırakmıştır. Din vasıtası ile de emredilen ve yasaklanan hususları bildirmiştir.²¹³

İnsan hem hayra hem de şerre, hem hidayete hem dalâlete gitme özelliği ile yaratılmıştır. İyi ve kötüyü, iman ile küfrü, güzel ve çirkini ayırt etme donanımına sahiptir. Din insanlara faydalı olanı gösterir. İnsan bu faydalı olanı algılayarak seçerse kâmil bir mümin, eğer kötü bir yol seçerse kâfir olur. “Kim kâfir olursa, küfrü kendi aleyhinedir; kim de iyi-yararlı amellerde bulunursa kendi lehine (Cennet'teki) konakları hazırlamış olurlar.”²¹⁴ Allah peygamberi aracılığıyla neyin günah neyin sevap olduğunu insanlara bildirmiş, insana ise aklını ve iradesini kullanmayı bırakmıştır. Bunların sonucunda da insan zihnini ve yeteneklerini kullanarak kendisine faydalı olan şeylere yönelmektedir. Zarar veren şeylerden geri

²¹⁰ Özcan, Hanefî, “Mâtürîdî’nin Düşünce Sistemine Genel Bir Bakış” Ed. Sönmez Kutlu, Uluslararası Maturidilik Sempozyumu, *Ahmet Yesevi Üniversitesi*, Ankara, 2018, s.22.

²¹¹ Coşkun, *a.g.e.*, s.103.

²¹² Enbiya 21/23.

²¹³ Mâtürîdî, s.431.

²¹⁴ Rum 30/44.

durur. Bunları yaparken de kendisinin hür olduğu kanaatindedir. Mâtürîdî'ye göre bu özgürlük bilinci insanın gerçeklik duygusunu uyandırır.²¹⁵ Bu gerçeklik ve hürriyet düşüncesi ise Allah'ın insanlara sunmuş olduğu teklifler ve sorumlulukları üstlenmesine sebep olur.²¹⁶ "Hakikat, biz insanı birbiriyle karışık bir damla sudan yarattık. Onu imtihan ediyoruz. Bu sebeple onu iştirici, görücü yaptık."²¹⁷

Kur'an-ı Kerîm'de Hz Âdem'in yaratılması olayında Allah'ın irade ve kudretin etkisine özellikle dikkat çekilmiştir. Ayrıca Hz. Adem'in herhangi bir başka canlıdan tekamül suretiyle değil, topraktan ve tamamıyla bağımsız bir canlı türün ilk atası, yeryüzünde öteki bütün canlı cansız varlıkların aksine, yükümlü ve sorumlu tutulan ve bunun için gerekli manevi, ahlaki, zihni ve psikolojik kabiliyetlerle donatılmış bir varlık olarak yaratıldığı açıktır. Hz. Adem ve onun soyunun diğer birçok varlıktan daha üstün ve değerli sayılmasının temelinde Allah'ın onlara verdiği bilgi gücü bulunduğu söylenebilir. Kur'an'ın insana dair diğer önemli bir beyanı da insanın yeryüzünde halife olarak göndermesiyle alakalıdır. Halife kelimesinin sözlük anlamının da işaret ettiği gibi ard arda gelen nesiller boyunca insan, bu görevin yükümlülük ve sorumluluğu altındadır. İnsana iyilik ve kötülüğü kavrayıp bunlardan birini seçme yeteneği verilmiştir. "Bu sebeple insan kendini sorumlu kılmaya yetecek bir özgürlüğe sahiptir."²¹⁸ Allah daha ilk başta Hz. Âdem'i yarattığında şeytana uymaması konusunda uyarılmış ve sonrasında eylemlerini Hz. Âdem'in iradesine bırakmıştır.

Allah insanları yaratırken dünya nimetlerine de meyilli yaratmıştır. Haz ve mutluluk veren nimetleri arzu eder, acı ve ıstırap veren şeylere ise karşı durur. Bu insanın fitratında bulunan bir özelliktir. İmam Mâtürîdî bu yüzden Allah emirlerini insan fitratına uygun olarak yarattığını söylemiştir.²¹⁹

İmam Mâtürîdî'ye göre Allah emrettiği ve yasakladığı şeyleri insanlara peygamber aracılığı ile bildirir ve onları mükellef yapar. Allah, insana seçme

²¹⁵ Kazanç, *a.g.e.*, s.217.

²¹⁶ Gölcük, Şerafettin, *Kur'an ve İnsan*, Konya, 1996, s.53.

²¹⁷ İnsan 76/2.

²¹⁸ Coşkun, *a.g.e.*, s.90-91.

²¹⁹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s.434.

hürriyeti ve gerekli gücü vermiştir. Buna bakılarak cebri görüşü eleştirerek, hürriyeti inkâr etmek, yapılan bütün fiillerin sorumlusu Allah olduğunu söylemek, bunun sonucunda da ahirette cezalandırılmayı insanlara vermek Allah'ın adaletine sığmayan bir düşünce olduğu savunur. Bilakis Allah Kur'an'da kendisinin her şeyi bilen, her şeye gücü yeten adalet sahibi ve merhametli olarak tanımlar. “Bilmiş olun ki şüphesiz göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. O, içinde bulunduğunuz durumu gerçekten bilir. Allah'a döndürülecekleri ve yaptıklarını Allah'ın onlara haber vereceği günü hatırla. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.”²²⁰

Peki Mâtürîdî insan hürriyeti ile Allah'ın yaratmasını nasıl bağdaştırmıştır? Yaratma olayı Allah'ın zatına aittir. İyi ve kötü bütün fiillerin yaratıcısı Allah'tır. Buradaki yaratma fiili yokluktan varlık aşamasına çıkarmak demektir. Mâtürîdî'ye göre kul, kendi fiilinin ayrıntılarını bilmediği için ve gerekli bir güce sahip olmadığından bu yaratma fiilini gerçekleştiremez. Peki, insanın irade özgürlüğünü ifade eden yaratma hangisidir? Bunun cevabı ise Allah, insanın aklını özgürce kullanmasıyla seçtiği ve yapmaya niyet ettiği fiili yaratır. Böylece Allah, ister iyi olsun ister kötü herhangi bir kul tercih edeceği bir fiili yaratır.²²¹ Allah'ın bir fiili irade edip yaratması ona razı olduğu anlamına gelmez. İrade edip yaratması kulun isteği üzerinedir. Ancak kulun işlediği, kendisinin de yarattığı kötü fiilden Allah razı olmaz.

“İhtiyari fiillerin Allah'a izafe edilişi onların kullara aidiyetini ortadan kaldırmaz. Fiiller, mahiyetleri itibarıyla Allah tarafından yaratılmaları ve bir zamanlar yokken O'nun tarafından icat edilmeleri açısından da Allah'a, kesb edilmeleri ve işlenmeleri açısından insana aittir.”²²² Kul fiil işlemesi sebebiyle fail olsa da halik değildir. Çünkü fiili işlemesi onu aşan biri sayesinde olmuştur.²²³

İmam Mâtürîdî insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına aklî delil olarak şu açıklamayı yapar; “insan fiillerinin bazısı iyi bazısı kötüdür. Fakat insan, önceden fiilinin iyi veya kötü sonuç vereceğini bilemez. İnsanın eylemlerini eğer kendisi

²²⁰ Nur 24/64.

²²¹ Kazanç, *a.g.e.*, s.219.

²²² Mâtürîdî, *a.g.e.*, s.439.

²²³ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s.454.

yaratmış olsaydı her zaman istediği şekilde sonuçlanması gerekirdi ama görüyoruz ki her arzulanıran irade gerçekleşmemektedir.”²²⁴ İlerde göreceğimiz gibi bu hususta Fahreddin Razi’de aynı şeyleri ileri sürmektedir.

Başka bir delili ise kulun kendisi yaratılmıştır. Varlığı da yokluğu da mümkündür. Var olmak ile olmama ihtimali ona nispetle denktir. Bundan dolayı onun var olmak ihtimalini gerçekleştirmesi tereccüh etmesi için varlığı kendinden olan vâcibu’l-vücüd tercihne ihtiyaç vardır, bu da Allah’tan başka bir şey değildir. Yaratma gücüne sahip olabilmenin şartı, yaratıcının, henüz var olmadan önce yaratılacak şeyin bütün inceliklerini bilmesidir.²²⁵

Mâtürîdî’ye göre Allah’ın fiilleri onun ihtiyarı demektir. Kulun fiillerinden farklıdır. Kulun fiili Allah’ın fiilinin mefulüdür. Bunun için kulun fiili Allah’ın fiili değildir. Allah’ın fiili yokluktan varlığa çıkarandır. Kul ise fiili vasıflandırandır.²²⁶ Kulların fiilini yaratan Allah’tır. Yaratanın yarattığı fiillerde onu yaratmadan önce tüm ayrıntılarını bilmesi gerekir. “Yaratan bilmez mi? O, en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.”²²⁷ Şüphesiz bir fiile dair bilgisi olmayan kimse ona dair bir güce sahip olamaz. O halde insanın halik olması düşünülemez.²²⁸ Kulun fiilini yaratmasına verilen ismi kesb diye nitelendirilirken Allah’ın fiiline halk denilmiştir.

İnsana Allah tarafından verilen kudret, bir fiilin yapılması veya yapılmamasından muayyen olmayan herhangi birine yönelmesi sıfatına külli irade denir. Bu kudreti taat veya masiyetten birine sarfetmesi ise cüz’i iradesini oluşturur. Bu iradeye bir kasd olduğu için muayyen bir eylemdir. Aynı zamanda buna kesb adı verilmiştir ki, sevap veya cezanın sebebi budur.²²⁹

Her insan, fiillerini isteyerek yaptığı zaruri bilgi ile bilir. Bunun inkârı söz konusu değildir. Mâtürîdî insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu kabul etmele

²²⁴ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s.446.

²²⁵ Sabunî, *a.g.e.*, s.135.

²²⁶ Yeprem, *a.g.e.*, s.228.

²²⁷ Mülk 67/14

²²⁸ Sabunî, *a.g.e.*, s.136.

²²⁹ Toprak, *a.g.m.*, s.172.

birlikte fiilin insana dönük noktasında Eş'arîlerden farklı düşünmüştür. Çünkü Eş'arîye göre hadis kudret fiilin meydana gelmesinde bir etkisinin olmadığını söyler. Kulun sorumluluğu sadece insanın kendi elinden çıkmasından ibarettir. Eş'arî'nin bu düşüncesi onu cebre yakın bir mesafede tutmaktadır.²³⁰ Eş'arî kelamcıları, kişinin özne olma yeteneğini zayıflatmışlardır. Onlar insanın mükellef olduğunu açıkça bildiren Kur'an ayetleri karşısında kesb kavramı ile onu yeniden muhatap kılma gayretine girmişlerse de tam olarak başarı sağlayamamışlardır. İnsan her yönüyle belirlenmiş bir varlık olarak kabul edilemez. Onun belirlenmiş bir varlık olduğunu kabul etmek, kendi irade ve kudretiyle eylem yapma yeteneğine sahip olmadığını, dolayısıyla eyleminden sorumlu tutulmamasını gerektirir. Bilen ve önemli bir görevle yükümlü olduğunu anlayan, işlediği her kötülükten ve iyilikten sorumlu olduğunu gören insanın, bütün yönleriyle belirlenmiş olduğunu söylemek, insanı ve yeteneklerini inkar etmektir.²³¹

Mâtürîdî düşüncenin temellerini oluşturanlardan biri olan Pezdevî insan fiillerinin yaratıcısının Mu'tezîle'nin dediği gibi insanın kendisi değil, Allah olduğunu belirtmektedir. Bu düşünce tüm Ehl-i sünnetin ortak olduğu bir yaklaşımdır. Pezdevî'ye göre insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu öne sürmesindeki delili Kur'an'da ki "her şeyi yaratan Allah'tır."²³² "ve sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır."²³³ ayetleridir. Pezdevî bu ayetleri açıklarken fiilin bir şey olduğunu ve fiilinde yaratıcısının Allah olduğunu belirtmek için secde süresindeki "yaptıklarınıza karşılık olarak" geçen ifadeyi delil göstermiştir. Yaratma eyleminin Allah olduğunu ispatladıktan sonra insana sorumluluk yüklemek için insanın fiilinin ve kudretinin olduğunu kabul eder. Ancak yaratma kudreti Allah'a ait iken insandaki bu kudreti nasıl açıklanması gerektiği noktasında problemin olduğunu söyler. Bunu ise şu şekilde izah eder. Bir fiile iki failin etki ettiğini ve yaratma yönünden Allah'ın, yapma yönünden ise insanın etkili olduğunu söyler. İnsan, fiilini işlemek istediğinde ona azmeder ve Allah'ta o fiili onun için yaratmış olacaktır.

²³⁰ Yeprem, M. Saim, *Mâtürîdî Akide Risalesi ve Şerhi*, İstanbul, 2000, s.28.

²³¹ Coşkun, *a.g.e.*, s.84.

²³² Enam 6/102; Rad 13/16; Zümer 39/62.

²³³ Saffat 37/96.

Bundan dolayı fiilini işleyen olduğundan insanın sorumluluğu bu yüzden kendisine yüklendiğini ifade eder.²³⁴

Mâtürîdî de Allah'ın kudretinin yanında insanın kudretinin olduğu, Allah'ın kudretinin yaratma yönünden insanın kudreti ise kendisinde bulunan cüz'i irade ile tercihte bulunma hali olduğunu demiştir.²³⁵ Yine Mâtürîdî düşüncenin önde gelen âlimlerinden olan Nureddin Sabunî kudreti açıklarken, kudretin yani fiili işleyecek yeterli gücün insanda bulunması, fiilden önce olmayıp fiil ile beraber olur demiştir. İnsanda bulunan bu kudretin araz olduğunu ve arazın devamlı oluşunu ise imkânsız görmektedir. Çünkü araz devam vasfı taşımamaktadır. Araz iki an içinde de bulunmaz. O takdirde kudret fiilden önce bulunsaydı fiil işleneceği sırada etkisini yitirmiş ve fiil kudretsiz meydana gelmiş olacaktı. Eğer kudretsiz fiil meydana gelmesini mümkün gözle bakarsak aciz bir kimsede bunu gerçekleştirebilir durumu ortaya çıkması gerekecekti, bu durum ise muhal olan bir şeydir. Yani insanın kudreti anlık olan bir şeydir ve fiil anında ortaya çıkıp daha sonra etkisi kaybolan bir güçtür.²³⁶

İnsanda bulunan kudret iki zıt şeye elverişli olabilir mi? Sorusuna Mâtürîdîler olabilir demişlerdir. Bunu ise insanın taat ve masiyet eğilimlerine elverişli olmaları hasebiyle mümkündür demişlerdir. Örneğin secde fiilini esas alırsak, secde sabit olmakla birlikte kişinin Allah'a secde etmesi taat olurken, puta secde etmesi masiyet olur. İki durumda fiili gerçekleştirecek kudret fiil anında mevcuttur yönelimi ise insana aittir. Burada da görüldüğü üzere secdeye ait kudret aynı kalmakla birlikte yönelim zıt duruma gelebilmektedir.²³⁷

Ebu Hanife insanların işledikleri fiilleri ezeli ilmî ile bilip insanların kaderlerini çizdiğini söyler, bu hususu “İşledikleri her şey ise kitaplarda kayıtlıdır.”²³⁸ ayetine dayandırır. Ve “Her kim hayır ve şerrin Allahtan başkası tarafından takdir edildiğine inanırsa Allah'ı inkâr etmiş bir kâfir olur.” demiştir. “Yeryüzünde ve kendi

²³⁴ Özarslan, Selim, *Pezdevî'nin Kelâmi Görüşleri*, Ankara, 2013, s.34-36.

²³⁵ Düzgün, *Kelam El Kitabı*, s.412.

²³⁶ Sabuni, *a.g.e.*, s.129.

²³⁷ Sabuni, *a.g.e.*, s.132.

²³⁸ Kamer 54/52.

nefislerinizde uğradığınız hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce, bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da) yazılmış olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır.”²³⁹ Bu ayette her varlık türünün var olma ortamı ve biçimi, sebep ve sonuçlarının genel bir çerçeve içinde Allah tarafından belirlenmiş ve bildirilmiştir. Bu ayete göre Allah tüm fiilleri ezeli ilmî ile bilip belli bir sebep ve hikmete göre yaratmış her şey zamanı gelince belli bir nedene bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Tüm varlıklar Allah'ın bu ilmine göre gerçekleşmektedir. Allah'ın yaratmasına hiç bir şey mani değildir. “...Allah Âlim'dir, Hakîmdir.”²⁴⁰ İnsan ise bu durumu kendi akli kapasitesi ile anlayacak durumda değildir.²⁴¹

Allah insanların kaderini Levh-i Mahfuz'da belirlemiş, keyfiyeti noktasında bir hüküm belirlememiştir. Yani Allah amelleri hüküm olarak değil vasıf olarak yazmıştır. Yarattığı varlıkları yoktan varlık aşamasına getirmiş, iradesini ise bir emir niteliğinde yazmamıştır. Sadece işin olacağını haber vermektedir. Çünkü Allah olacak bir iş için ol derse o hemen olması gerekir.²⁴² “Göklerin ve yerin yaratıcısıdır. Bir işin olmasını istese ona yalnız; “ol” der, o da olur.”²⁴³

İmamı Azam Mu'tezile'nin öne sürmüş olduğu Allah'ın ilmi bir şeyi irade ettiği takdirde o işin olması vacip olur. Eğer o ilmi o şey üzerinde iradesi yoksa bu seferde olması mümkün değildir. Aksi düşünülürse Allah'a acziyet katar, Çünkü Allah'ın muradı iradesinden geri kalmış olacaktır. Bu ise imkânsız bir görüş demidir. Buna cevaben ise Allah kullarının tüm eylemlerini kendi tercihinin bağlı olarak yapacağını bilir ve ona göre murat eder demidir. Allah insanların fiillerini yapacaklarını karar verdikten sonra yaratır ve bu yaratmasını ezeli bilgisiyle bilir.²⁴⁴ “Allah yok olan şeyi yokluk halinde yok olarak bilir. Var olan şeyi, var ettiği zaman nasıl olacağını da bilir. Var olan şeyi, varlık halinde mevcut olarak bilir. Yine Allah, var olan şeyin nasıl yok olacağını bilir. Allah ayakta olanı ayakta bilir. Oturduğu zaman oturma halinde bilir. Allah'ın bilgisinde bir değişiklik olmaz.”²⁴⁵ “Allah

²³⁹ Hadid 57/22.

²⁴⁰ Tevbe 9/15.

²⁴¹ Sinanoğlu, Abdülhamit, a.g.m., s.250.

²⁴² Ebu Hanife, *Fıkhu'l Ekber*, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul, 1979, s.114.

²⁴³ Bakara 2/117.

²⁴⁴ Ebu Hanife, a.g.e., s.118.

²⁴⁵ Ebu Hanife, a.g.e., s.126.

yarattıklarını, küfür ve imandan uzak olarak yarattı, sonra onları emir ve yasakları ile muhatap kıldı. Kâfir olan kendi işiyle ve inkârıyla kâfir oldu ve Allah yardımını ondan esirgedi. İman eden de Allah ona yardım edip muvaffak kıldı.”²⁴⁶

Allah insanı iki cihete gidecek şekilde kabiliyetli kılmıştır. “O, sizi yaratandır. Böyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mü'mindir. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”²⁴⁷

Görüldüğü üzere Mâtürîdîlikte insan fiilleri üzerinde insana özgürlük alanı daha geniştir. Bu da demek oluyor ki insanın sorumluluk alanı Mâtürîdîlikte daha fazla anlam taşımaktadır. Bunun sebebine incek olursak Ehl-i sünnetin çıktığı noktada din ve siyaset bir birini etkilemekte ve bağımsız bir düşünce ortaya çıkamamaktadır. Eş'arîliğe baktığımız takdirde ayrıldığı Mu'tezile'ye karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış ve fikirleri bu yönde olmuştur. Bu da ister istemez siyasi bir konu dine dâhil edilmiştir. İnsan hürriyeti konusunda ise Mâtürîdî'nin yukarıda anlatıldığı gibi fiillerin oluşmasında insanın isteyip beğenerek bir fiili irade ettiği takdirde Allah'ın yaratacağını bildirmiş burada tüm istek ve irade insana ait iken yaratma Allah'ın elindedir. Eş'arîler ise insanın kesb eden olduğu fakat kesb ettirenin de Allah olduğunu söylemektedirler. Bu ise dolaylı olarak biraz cebre yaklaştırmaktadır.

---

²⁴⁶ Ebu Hanife, *a.g.e.*, s.126.

²⁴⁷ Tegabun, 64/2.

İKİNCİ BÖLÜM

FAHREDDİN RAZÎ'NİN DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE İNSAN HÜRRİYETİ

A. FAHREDDİN RAZÎ'DE İRADE VE MEŞİET KAVRAMLARI

Fahreddin Razî iradeyi, akıllı bir kimsenin nefsinde hissettiği ve iradesi ile ilmî; kudreti, elemi ve lezzeti arasında açık bir fark bulunmasına vesile olan bir mahiyet olarak açıklamıştır. Bundan dolayı iradenin mahiyet tasavvuru tarife muhtaç değildir demiştir. Yine Razî irade kavramını ise şu şekilde izah etmiştir: “Bir zorunluluk arz etmeksizin yapılması veya yapılmaması mümkün olan bir hususta iki taraftan birini tercih etmeyi gerektiren sıfattır.”²⁴⁸

Raziye göre fiillerin yaratılması mevzusunda yorumda bulunan alimler, iradenin Allah'a nispet edilmesinde ittifak halinde olurken Allah'ın murid (irade eden) olup olmadığı hususunda ihtilafa düştüklerini belirtmiştir.²⁴⁹

Razî'ye göre insanın fiili, insanın iradesine dayanır. İnsanın iradesi de Allah'ın iradesine dayanır ve sonuç olarak; Kur'an'a ve akla göre insanın fiili Allah'ın iradesine dayanır.²⁵⁰ Allah'ın iradesi de onun dilemesine bağlıdır. Allah bir işin olmasını dilerse, ona ol demesi yeterlidir.²⁵¹ Bir şeyi dilediği zaman, Onun buyruğu sadece, o şeye “ol demektir o da hemen oluverir”.²⁵² Razî, Allah kullarının eylemlerini ezelde belirlemiş ve kendisinin bilgisi dahilinde kaza ve kadere göre zamana bölmüştür.²⁵³

Razî'ye göre Kur'an ve aklî delillerle, insandan fiilin meydana gelmesinin fiil yapma iradesine bağlı olduğu bir gerçektir ve aynı zamanda bu iradenin insanın kalbinde meydana gelmesi Allah'ın bu iradeyi insanın kalbinde yaratması iledir.

²⁴⁸ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, II, Ankara, 1988, s.183.

²⁴⁹ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, II, s.184.

²⁵⁰ Razî, Fahreddin, *Metalibu'l Âliye*, Nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekka, IX, Beyrut, 1987, s.107.

²⁵¹ Bakara 2/117.

²⁵² Yasin 36/82.

²⁵³ Özdemir, Metin, *Allah'ın Bilgisinin Ezeliği ve İnsan Hürriyeti*, İstanbul, 2003, s. 146.

Sarih akla göre nasıl ki, dayanmak bir şeye dayanmaksa, Allah'ın meşietine dayanmak da fiilin insandan meydana gelmesini meneder.²⁵⁴

Ehl-i sünnete göre irade, Allah'ın dilemesi ve meşietidir. İrade sıfatı, ezeli ve zati sıfatlardandır. Onlara göre Allah, irade edilmesi mümkün olan her şeyi dileyendir. İnsanın hareketleri de bu iradenin içine girdiğinden, Allah'ın dilemesi sonucuyla olmuştur. Ayrıca hayır ve şer amelleri de dileyen Allah'tır²⁵⁵

Mu'tezile mezhebi irade edeni Allah olarak belirten Ehl-i sünnete karşı çıkmıştır. Çünkü kötülükte bir eylemdir ve Allah kötülüğü irade etmesi adaletine uygun olmayan bir durumdur. Bundan dolayı da ilahi iradenin ancak iyiliğe taalluk edeceğini iddia ederler.²⁵⁶

Eşariler ise: “fiillerin kula nispet edilmesi ilahi kudreti sınırlandırır ve kemale engel olur.” şeklindeki iddialarına karşı Kâdî Abdülcebâr, insani fiillerini, ilahi fiillerden ayırmakla işe başlar. O, kulların fiillerini, Allah'ın kudreti dahilinde görmektedir. İnsandaki kudret, fiilin hem olumlu hem olumsuz tarafına taalluk eder ve insan bunlardan birini tercih ederek yapar. Allah'ın bunlardan birini tercih etmesi ise cebre götürür. Kâdî Abdülcebâr, bu açıklamalardan sonra fiillerin irademize göre olması gerektiğini, aksini söylemenin, bu yapılan fiillerin iradesiz olarak yapılan fiiller ile aynı olacağını söyleyerek kişinin fiilinin müridi olduğunu iddia eder.²⁵⁷

Fahredden Razî insanların irade etmesini Allah'a bağlamıştır. Buna istinaden özgür ama bağımlı ifadesini kullanmıştır. Peki, insanın irade etmesinin üstünde Allah'ın irade etmesi nasıldır? Razî bunu şu şekilde izah etmiştir: Ortaya çıkan tüm eylemlerin, önce veya sonra meydana gelmesi mümkün iken sadece belli bir vakitte ortaya çıktığını görürüz. Bunu düzenleyip ayarlayan bir yaratıcı hangi sıfatını kullanmaktadır? Bu sıfat, kudret olamaz çünkü kudret fiillerin yaratma anında etkili olan bir durumdur. İlim ise eylem hakkındaki bilgiyi içerir. Hayat sıfatı ise eyleme

²⁵⁴ Razî, Fahreddin, *Metalibu'l Âliye*, s. 107.

²⁵⁵ Keskin, *a.g.e.*, s. 133.

²⁵⁶ Keskin, *a.g.e.*, s. 131.

²⁵⁷ Çelebi, *a.g.e.*, s. 287.

yönelik bir sıfat olmayıp Allah'ın zatıyla alakalıdır. Kelam ise hitapla yani emir ve nehiylerden oluşmaktadır. İşte bu noktada insanların eylemlerini veya tüm yaratılmışların etkileşimlerinin diğer vakitlerde değil de şu vakitte gerçekleşeceğini sağlayan Allah'ın iradesidir. Sonradan yaratılan insanın ise bu yönde bir iradesi olmadığından fiillerin de gerçek bir faili durumunda değildir.²⁵⁸

Gazzâlî'ye göre bir şeyin iyi olduğuna dair bilgi onun yapılması gerektiği hükmünü verir; hüküm iradeyi, irade kudreti, kudret de fiili meydana getirir. İhtiyar kavramı bilinçli ve özgür bir seçimi ifade ettiği, bu sebeple de literatürde daima cebir teriminin karşıtı olarak kullanılır.²⁵⁹

Meşîet kavramı, varlık ve var olan anlamındaki “şey” kökünden türemiş mimli masdardır. شاء fiilinin masdarı olmakla birlikte bu fiil yok olan hakkında da kullanılabilir. Zira yokluğu ifade etmek de var olan ile mümkündür. Meşîet, nesnelere için kullanıldığı gibi Allah içinde kullanılmaktadır. Bu takdirde meşîet, dilemek anlamı taşır. Allahtan başkası için kullanıldığında ise “murat edilen nesne” ifade edilmiş olur. Esas itibarıyla “dilemek” anlamındaki bu fiil, Allah için kullanıldığında “icat ve yaratma” ifade eder. Yani bu durumda “meşîet” için tekvini irade tabiri kullanılır. Bu terim kul için kullanıldığında ise isabet ve bir şeyin idraki anlamını ifade eder.²⁶⁰

İrade ve meşîet kavramları bazen aynı anlama gelse de farklı kullanıldıkları yerlerde mevcuttur. Tekvini ve teşri diye ikiye ayrılmıştır. Bunlar meşîet kavramının yerine olan tekvini yani oluş, yaratılış anlamında, irade ise teşri yani hüküm koyma anlamındadır. İrade ve meşîet kavramları Kur'anî bir bütünlük içinde iyi incelendiği takdirde insanın sorumluluğu ve ilahi kudreti daha iyi anlayabilmekteyiz.²⁶¹

Razî'ye göre kainattaki her şeyin Allah'ın meşîeti ile meydana geldiğine dair delil Kur'an'da bir çok yerde geçen “Âlemlerin Rabbi olan Allah dilemedikçe siz

²⁵⁸ Razi, Fahreddin, *el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*, (Felsefi Kelamın Temel Meseleleri),s.108.

²⁵⁹ Çağrı, Hökelekli, a.g.m., s.380.

²⁶⁰ Aytakin, Arif, *Kur'an da İrade ve Meşîet*, İstanbul,2013, s.15.

²⁶¹ Aytakin, a.g.e., s.16.

dileyemezsiniz.”²⁶² ayetidir. Bu ayete bakıldığında kainatta olan her bir eylem Allah’ın iradesi ve meşietini ile olduğunu belirtmiştir.

“Rumlar, yakın bir yerde yenilgiye uğratıldılar. Onlar yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Önce de, sonra da emir Allah’ındır. O gün Allah’ın (Rumlara) zafer vermesiyle mü’minler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok merhametlidir.”²⁶³ Allah’ın yardım etmiş olduğu kimseler Rumların galip gelmesi Müslümanları mutlu edecektir. Gelecekteki bu zaferin garantisi de bizzat Allah’ın meşîetidir. Allah kime isterse ona yardım eder. Allah’ın dilemesine etki edecek başka bir güç yoktur.²⁶⁴ Razî’ye göre Allah’ın azap etmesi de affetmesi de meşîeti gereğidir. Onun meşîeti bir hikmete bağlıdır bu nedenle eylemlerinde bir gerekçe aranmaz.²⁶⁵

“İşte bu bir öğüttür. Dileyen, Rabbine ulaştırın bir yol tutar. Allah’ın dilemesi olmadıkça siz dileyemezsiniz. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. O, dilediği kimseyi rahmetine sokar. Zalimlere ise elem dolu bir azap hazırlamıştır.”²⁶⁶ Razî bu ayetleri açıklarken Allah’ın cebr ve kader dengesi üzerinde durmuştur. Bunun olay örgüsünü ise şu şekilde açıklamıştır. Allah’ın cennet ve cehennemi yarattığı, bu cennet ve cehenneme kimlerin layık olduğundan bahsetmiştir. Bunları anlattıktan sonra insanların sonucuna katlanmak suretiyle dilediğini yapmakta özgür olduğu söyler. Bu ise insanın sorumluluk kısmıdır.

(إِنَّ هَذِهِ تَذَكُّرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا) “Dileyen iman etsin” cümlesi kaderiyenin delil aldığı ayet iken devamında yer alan (وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا) “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz” cümlesi cebriyenin delili durumundadır. Razî burada Allah’ın meşîetinin kulun meşîetini gerektirdiğini ifade eder. Yine aynı ayetten yola çıkıldığı takdirde her şeyin Allah’ın meşîeti ile olduğuna O’nun “kimi dilerse, rahmetine sokar. Zalimlere gelince O, onlar için elem verici bir azap hazırlamıştır.” Ayeti de cennete ve cehenneme girmenin ancak Allah’ın dilemesiyle

²⁶² Tekvir 81/29.

²⁶³ Rum 30/4

²⁶⁴ Aytakin, *a.g.e.*, s.106.

²⁶⁵ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, XXVIII, s.85.

²⁶⁶ İnsan 76/29-31.

olduğuna delalet etmektedir.²⁶⁷ Razî'nin burada kendisinin daha öncede belirttiğimiz gibi fikirlerinin cebr düşüncesi altında yer aldığını görmekteyiz.

Kur'an-ı Kerim'de meşîet ve iradenin geçmiş olduğu birkaç ayeti Razî'nin metodu üzerinden inceledik. Şimdi ise tekvini ve teşri diye ayırdığımız irade çeşitlerine bakalım. Tekvini iradeye örnek olarak Kur'an-ı Kerim'de:

(وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَأَنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يُرِيدُ) “Böylece biz Kur'an'ı apaçık âyetler hâlinde indirdik. Şüphesiz Allah, dilediğini doğru yola iletir.” Burada ki dilemeyi Razî, Allah'a karşı bir zorunluluk olmayıp Allah'ın meşîetine bağlı olmasını ifade eder demiştir.²⁶⁸

Teşri irade ise Kur'an-ı kerîm'de hüküm bildiren ayetler ile anlaşılmaktadır. Allahü Teâlâ ayette “...Allah, size kolaylık diler, zorluk dilemez. Bu da sayıyı tamamlamanız ve hidayete ulaştırmasına karşılık Allah'ı yüceltmeniz ve şükretmeniz içindir.”²⁶⁹ Bir başka ayette “İşte bunlar Allah'ın, sana hak olarak okuduğumuz âyetleridir. Allah, âlemlere hiç zulüm etmek istemez.”²⁷⁰ İnsanların bazen Allah'ın kendileri için dilemiş olduğu kolaylığı bırakıp zor olanı seçmeyi tercih ederler bu onların teşri iradesinden kaynaklanmaktadır. Razî de buna benzer bir ifade kullanarak, teşri iradeyi Allah'ın bazen zorluğu emretse de emrin iradeden ayrı olarak meydana gelmesine demiştir. İkinci ayette ise Razî Allah'ın zulmün her çeşidinden uzak olduğunu ve onu istemediği belirtir. Eğer isteseydi onu aynı zamanda gerçekleştirirdi. Allah kullarına zulme uğramalarını istemez fakat kulların bütün fiillerinin yaratıcısı konumundandır. Allah'a ait bu irade ise teşri olduğundan kaynaklanmaktadır.²⁷¹

Kulların iradesi ile Allah'ın iradesi bir konuda zıt düşerse ve o olay Allah'ın iradesi doğrultusunda gerçekleşirse Allah'ın teşri iradesi tekvini iradeye dönüşmüş olur. “Hani Allah size iki taifeden birini, o sizindir diye va'dediyordu. Siz de güçsüz olanın sizin olmasını istiyordunuz. Oysa Allah, sözleriyle hakkı meydana çıkarmak

²⁶⁷ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, XXII, s.364-366.

²⁶⁸ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, XVI, s.281.

²⁶⁹ Bakara 2/185.

²⁷⁰ Ali İmran 3/108.

²⁷¹ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, VI, s.535.

ve kâfirlerin ardını kesmek istiyordu.”²⁷² Çünkü teşri iradenin zamana ve belli bir şarta bağlı olması halinde şartlar yerine gelince tekvini iradeye dönüştüğü söylenebilir.²⁷³

B. RAZÎ'YE GÖRE İNSAN HÜRRIYETİNİN AKLÎ TEMELLERİ

a. Fiillerin Allah Tarafından Yaratılması

Fiil, sözlükte işlemek, yapmak manasına gelen Fi'l kökünden türemiş bir isim olup, iş, davranış ve eylem anlamlarında kullanılır. Kur'an'da amel kelimesiyle birlikte yaratılanlar için kullanılır. Hadislerde de iradeye dayalı ameller anlamında kullanılır. Kelâmda ise ef'âlü'l İbâd kavramıyla geçerek fiillerin yaratılması anlamına gelir.²⁷⁴

Fiillerin yaratılması mevzusunda mezheplerin farklı görüşlerini açıklamıştık. Mu'tezile ve Kaderiyye insanların işledikleri fiillerin Allah'a izafe edilmeyeceğini söylerken Cebriyye insanın küfür-iman, taat-masiyet gibi tüm fiillerin Allah'ın yaratması ile olduğunu söylemişlerdir. Ehl-i sünnete mensup âlimler ise fiillerin ilahi hikmete uygun olarak Allah'ın yarattığını kabul etmekle birlikte bunların meydana gelişinde insanın gücünün etkili olduğunu söylemişler ve cebr görüşünü reddetmişlerdir.

Razî ve mensubu olduğu Eş'ârî'ye göre insan fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. Kul fiil işleme anında kendisinde yaratılan kudret ile kesb eder ve yapar. Kul gerçek fail olmayıp kâsib olur. Eğer kul fiilin gerçek faili olsa yani yaratıcısı olsa Allah'a ortak koşmuş olur, bu ise muhal bir durumdur. Fiillerin yaratılması mümkündür. Her mümkünün yaratıcısı ise Allah'tır. Yaratılmış âlemde her şey ilahi bir hikmet çerçevesinde gerçekleşir. Kullanın fiilleri tercih ile olur. Bu tercihi yaptırana ise Allah'tır. Aynı şekilde fiil de bir şeydir yaratıcısı Allah'tır. Fiil varlık olması itibariyle onun yokluktan varlığa çıkışı Allah'ın yaratmasıyla olmaktadır.²⁷⁵ Allah'ın

²⁷² Enfal 8/7.

²⁷³ Aytakin, *a.g.e.* s.146.

²⁷⁴ Yazıcıoğlu, M. Sait, "Fiil" *DİA*, XIII, 1996, s.59.

²⁷⁵ Gölcük, Şerafeddin, *Bakillani ve İnsanın Fiilleri*, Ankara, 1997, s.51.

yokluktan varlığa çıkardığı tüm şeyler Allah'ın bilgisi dahilindedir. Allah'ın bilgisi dahilinde olan tüm şeylerde meydana gelmesi zorunludur. Yaratılmış âlemde Allah'ın ilminin dışına çıkılamaz.²⁷⁶

Fiil gerçekleşirken kudret, irade ve bir sebeple meydana gelir. Nasıl ki cevher ve araz birbiri ile lüzum gerektiren bir hadise ise bu saydığımız durumda fiilin gerçekleşmesi için zorunlu bir durumdur. İhtiyar yoluyla seçilen fiil, kadim kudret olan Allah'ın tesiri ile gerçekleşir.²⁷⁷

Her mezhep belli bir düşünce eksenini, tek bir çatı altında toplansa da bazı noktalarda fikir ayrılıklarına düşmektedir. İnsan fiilleri noktasında Eş'arî mezhebine baktığımızda kendi mensupları arasında bir görüş ayrılığı mevcuttur. Örneğin mezhebin kurucusu kabul edilen imamı Eş'arî “iradeli fiilin ne yaratılmasında ne de niteliğinde insanın etkisi vardır” derken cebri taraftarların görüşüne yakın bir görüş sarf etmiştir. Bunu Mu'tezile'nin etkisinden kurtulmak için söylediğini düşünmekteyiz. Fakat daha sonra mutedil bir hale gelen Eş'arî mezhebinin mensubu İsfaraînî, (ö.418/1027) bir fiile iki kudretin taalluk edeceği görüşü ile Bakıllanî'nin “her ne kadar insan, fiilinin yaratılmasına etki edemez ise de, fiilin iyi ya da kötü niteliğini belirlemede etkilidir”²⁷⁸ demiştir. Cüveynî de bu görüşe yakın bir görüş sergilemiştir. Mezhebin önemli isimlerinden Fahreddin Razî ise, fiilin meydana gelmesinde yaratıcı kuvvet ve dâ'î²⁷⁹ adını verdiği iki etkeni kabul eder. Bu iki etkenin birleşmesi durumunda fiilin meydana gelmesi zorunluluk arz ederken tersi durum, fiilin oluşmasını engeller. Razî'nin görüşünde insanın özgürlüğü bakımından dâ'î dediği motive edici tasavvurun önemi büyüktür. Ona göre motive edici tasavvur, insanın kalbinde oluşan kalbî bir fiildir. Bu da insanın birtakım olgu ve olaylarla karşılaşması insanın kalbinde bazı duyguların oluşmasına sebep olur. Bu etkileşim sonucunda kişi fiil işlemeye ya etken olur ya da fiilden vazgeçmesine neden olur.

²⁷⁶ Razî, Fahreddin, *Metalibu'l Âliye*, s.179-182. Yazıcıoğlu, M. Sait, a.g.m., s.61;

²⁷⁷ Akkuş, Süleyman, *İbrahim Halebi el-Mizariye Göre İnsan Fiilleri*, İstanbul, 2009, s.186.

²⁷⁸ Razî, Fahreddin, *Metalib'ul Âliye*, IX, s.9.

²⁷⁹ Fahreddin Razî, fiilin oluşması sırasında zihinde oluşan motive edici tasavvur, fiile yönelme içgüdüğü olarak tanımlamıştır.

Razî'ye göre kişinin bu zihinde oluşan çağrışımlarda zorunlu olup Allah'ın takdiri ile meydana gelir.²⁸⁰

İnsanın fiilleri ile kaza ve kader arasındaki ilişki, fiillerin zaman ve mekânla ilişkisi gibidir. Fiil bir zaman ve mekân içinde meydana gelir. Fakat o zaman ve mekân o fiili gerçekleşmesini zorunlu kılmaz. Razî bu iddiaya karşı şu şekilde cevap vermiştir. Allah'ın ezeli ilmî, insanın fiillerinde mecbur olması demektir. Çünkü Allah'ın olacağını bildiği şeyin aksi gerçekleşmesi imkânsızdır. Allah, Ebu Cehil ve Firavun'un iman etmeyeceğini ezelde bilmesi buna delildir.²⁸¹

Fahreddin Razî'ye göre yaratılmış her şeyin bir yaratıcısı olan kadiri mutlak vardır. İnsanı da yaratan da O'dur. İnsanı ve insanın eylemlerini yaratan Allah'ın, mutlak kudretinin var olmasındandır. Aksi takdirde imkânsız olana kudretin taalluk etmesi mümkün değildir.²⁸²

Fahreddin Razî “Sizi de yaptığımız şeyleri de yaratan, Allah'tır.”²⁸³ ayeti kerimesinden yola çıkarak Allah'ın tüm olanları dileyenin kendisi olduğunu belirten, delilleri şu şekilde açıklamıştır: Kuldan çıkan tüm fiiller insandaki kudret ve insanın eğilimidir. Bu kudretin ve eğilimin yaratıcısı ise Allah'tır. Zorunlu sebebi yaratan kendisidir, o halde yüce yaratıcının tüm dileyenin kendisi olduğu bellidir. Başka bir delili de kulun bir isteği olup da Allah'ın o işe muradı olmazsa ve o iş gerçekleşirse Allah mağlup, kul ise galip olur. Bu ise imkânsızdır. Yine Allah kâfirlerin iman üzere ölmeyeceğini bilmektedir. Bu bilme onların imanına engeldir, Allah'ın bilgisinin dışına çıkamazlar.²⁸⁴

Razî'ye göre fiil, insanın iradesine, insanın iradesi de Allah'ın mutlak iradesine dayanır. Aklî ve nakli deliller temel alındığında insanın fiili Allah'ın hâkimiyeti altındadır. “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz”²⁸⁵ ayetinde yer alan *şâe* yani dileme lafzı iki türlü ele alınabilir. Birincisi Allah dilemedikçe, insan dilese de o

²⁸⁰ Düzgün, *a.g.e.*, s.408.

²⁸¹ Razî, Fahreddin, *el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*, (Felsefî Kelâmın Temel Meseleleri),s.146.

²⁸² Razî, *a.g.e.*, s.40.

²⁸³ Saffat 37/96.

²⁸⁴ Razî, Fahreddin, *Mealimu Usuli'd-din*, Çev. Nadim Macit, Erzurum, 1996, s.87-88.

²⁸⁵ İnsan 76/30.

eylemin gerçekleşmeyeceği, ikincisi ise Allah kulun dilemesini dilerse ancak o zaman onun gerçekleşeceği anlamında olmaktadır. Burada Razî ilk delili eleştirmiştir. Ona göre bir kişi eylemin gerçekleşmesini diler, diğeri hareketsizliği isteyebilir ki bu muhaldir demiştir. İkinci delil ise kulun dilemesi Allah'ın dilemesine bağlıdır. Çünkü burada irade açık bir şekilde zikredilmiş, iradenin mefulü ise zikredilmemiştir. Burada insanın irade etmesi Allah'ın irade etmesine bağlı olduğunu açık bir şekilde ortaya çıktığını söylemektedir.²⁸⁶

Fahreddin Razî'ye göre insanın kudreti özel bir sebep bulunduğu fiilin gerçekleşmesi gerekir. Buna göre kul, hakiki fail olur. Bununla beraber tüm fiiller, Allah'ın kaza ve kaderi ile oluşmaktadır. Bunun izahı şu şekildedir: “fiile uygun olan güç, ya o fiilin terkine uygundur, ya da değildir. Eğer terkine uygun değilse, bir gücün yaratıcısı fiili gerektiren sıfatın yaratıcısıdır.” Raziye göre Allah'ın kazası ile meydana gelir sözünden maksat budur. “Güç hem fiili yapmaya hem terk etmeye uygun ise taraflardan birinin diğerine tercihi ya bir tercih ediciye bağlıdır ya da değildir. Eğer bir seçime bağlı ise, bu seçim ya Allah tarafından ya da kul tarafından yapılmaktadır, ya da etkensiz olarak meydana gelmektedir. İlk durum ele alındığından kulun eğer eğilimi var ise fiil zorunlu olur, yok ise fiil imkânsız olur. Kastedilende budur. İkinci durum ise söz konusu eğilim, bir yaratıcı olmaksızın ortaya çıkarsa ya da iki taraftan birinin seçimi tercih edicisiz olarak gerçekleşirse, bu düşünce mümkün olanın etkene ihtiyaç duymaması gibi sonradan olanın bir muhdise ihtiyaç olmaması demektir ki bu durum yaratıcının olmamasını gerektirir”²⁸⁷ bu ise imkânsızdır. Sonuç olarak diyebiliriz ki kudret ve eğilim ikilisinin bulunması durumunda fiilin zorunlu olarak meydana gelişini kabul edersek, kulun fail oluşunu kabul etmememiz gerekir. Bu durumda bir fiile etki eden güç eğilim ile bir bütündür. Bu bütünlük Allah'ın yaratması ile meydana gelmektedir. Her şey Allah'ın hikmeti ve ulûhiyetine uygun olarak yaratılmaktadır.

²⁸⁶ Gündoğar, Hamdi, "Fahreddin Razî' de İrade- Fiil İlişkisi", *ŞÜİF.Dergisi*, III, Sy. 6, 2012, s.66.

²⁸⁷ Razî, Fahreddin, *Mealimu Usuli'd-din*, s.77.

b. Kulun Fiile İlişkin Gücü

Fahreddin Razî'ye göre insanın fiili kendi iradesine bağlıdır. İnsanın iradesinde Allah'ın iradesine dayanır. İnsanda irade oluşmasını sağlayan ise Allah'tır. Allah insana kesb etmesi için iradeyi vermiştir. Bu irade kendisinde daha önceden yoktur. Kulların iradesi dâ'ilere bağlıdır. Dâ'î ise zan ile harekete geçer. İnsan bu dünya veya ahiret hayatı için hangi eylemin fayda sağladığını bilerek bu yönde zan oluşturur, buna inanır ve iradesini bu yönde gerçekleştirir.²⁸⁸ Başka bir ifadeyle ilk olarak kalbinde bir düşünce oluşur, bu fiili yapma isteğidir. Bu istek ile insan daha sonra fiile yönelir ve kendinde yaratılan bir irade ile o fiili gerçekleştirir. Ancak bu irade Allah'ın onu insanda yaratması ile meydana gelir. Çünkü Allah bütün varlıkları irade eder.

Fahreddin Razî insanın iradesinin fiili gerçekleştirme hadisesini dört aşamayla açıklar. Bunlardan ilki gücünün bulunması ve o fiili işleyecek organların sağlam olması, kalbinde bir kararlılığın olması ve Razî'nin zihinde oluşan çağrışım dâ'î olarak da isimlendirdiği bir eylem gerekçesinin olması gerekir. Bu dört unsur vuku bulduğu ve Allah'ın kudreti ile birleştiği zaman fiil zorunlu olarak meydana gelir demiştir.²⁸⁹

Fahreddin Razî'ye göre Allah'ın kula vermiş olduğu hadis bir kudret ve irade ile insan fiilini gerçekleştirir. Yalnız bu fiil gerçekleşmeden önceki durumu Razî şu şekilde açıklamıştır: İnsan bu kudret ve irade ile fiile yönelir, bu yöneliş kalbine doğan isteklere bağlıdır. O isteklerden birini tercih edip, onu işlemeye azm eder ve fiil yaratılır. Bu kalbinde doğan ilk istek ise yine Allah tarafından yaratılmış olup fiilin gerçekleşmesinde etkili olan kul değil Allah'tır. Bu yüzden kul özgür gibi görünse de gerçekte belirlenmiş bir fiili işlemeye mecburdur. Yani muhtar durumunda muzdardır.²⁹⁰ Razî'nin burada fiilin kul tarafından kazanılmasını yani

²⁸⁸ Razi, Fahreddin, *el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*, (Felsefi Kelamın Temel Meseleleri), s.146.

²⁸⁹ Razî, Fahreddin, *Metalibu'l Âliye*, IX, s.32.

²⁹⁰ Razî, Fahreddin, *Metalibu'l Âliye*, IX, s. 9-11.

kesbi bile kabul etmeyip cebri görüşe yakın bir durumda olduğunu ve bu durum determinizme kapı araladığını göstermektedir.²⁹¹

Razî açıkladığı bu görüşleri şöyle temellendirir: “İnsan birçok şeyi yapmak için iradesini ortaya koyar ancak her yapmak istediğini meydana getiremez. Çoğu kere onun yapmak istediklerinin tam tersi meydana gelir, bu durumda kişi fiillerine hâkim olmamaktadır. Eğer kişinin fiili onun iradesi ve yaratmasıyla meydana gelseydi, o zaman ancak kişinin istediğinin olması gerekirdi; ancak her zaman insanın istediği gibi meydana gelmemektedir.²⁹² bu da yaratıcının insan değil Allah olduğuna açık bir izah olmuştur. Bir başka delil ise Allahü Teâlâ : “Kim henüz yaratılmamış bir şeyi talep ederse eğer ondan rızıklanmadıysa kendisini boşa yormuştur. demiştir. Çünkü Allah’ın tüm yarattığı ameller daha önceden Allah nezdinde belirlenmiştir.

Mu’tezile’nin dediği gibi bir yaratıcı olmaksızın kulun kalbinde doğacak düşünceler kendiliğinden meydana geldiği iddia edilirse bu takdirde bütün varlıkların bir yaratıcıya ihtiyaç duymadan kendi kendine meydana gelebileceğini kabul etmek gerekir. Ancak Razî’ye göre bu Allah’ın varlığını inkâra götürür demiştir. O halde kulun kalbine doğan düşünceleri yaratan Allah’tır. Fiil yaratılmış da olsa sorumluluk insana aittir. Nitekim Kur’an’da önce Allah’ın kalplerdeki düşünceleri bildiğini anlatmış, sonra da kişiyi fiile sevk eden veya fiilden alıkoyan düşünce ve inançlardan ibaret kalbin fiillerini yaratan Allah’ın bilmemesinin imkânsızlığını dikkat çekmiştir. Bunun etkisinden dolayı dualarda “rabbimiz bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğriltme”²⁹³ diye ayeti kerîmede geçmektedir. Bundan dolayı Allah kalpleri çevriltmeseydi, düşüncelerin oluşması gerçekleşmezdi ve bu dua anlamsız olurdu.²⁹⁴

Fahreddin Razî kulun fiile etkisinde tartışılan bir konuyu örnek oluşturması açısından ecelle de bağlantılı olan intihar örneğinde iradeyi şu şekilde açıklamıştır: “seçmek *hayr* masterından türetilen bir fiildir. İnsan hayr ya da şer, iki yönlü seçme özgürlüğüne sahip olmakla birlikte, hayır gördüğü şeyi, yani iyi ve yararlı olduğuna

²⁹¹ Fazlur Rahman, *İslam*, Çev. Mehmet Dağ, Ankara, 1999, s.158.

²⁹² Gündoğar, a.g.m., s.66.

²⁹³ Ali imran 3/8.

²⁹⁴ Akkuş, a.g.e.,190.

inandığı şeyi tercih eder. Böylece tercih edilen şey, insanın bizzat kendisine ait olur. İntihar etmeyi tercih eden kimse hayatın eleminden kurtulmak için kendini öldürmeye karar verir. Böylece o fiil, insanın kendisine ait olur ve sorumluluk buna bağlı olarak gelişir.²⁹⁵ Razî her ne kadar intiharı kendi eliyle belirlemiş olsa ecellerin takdiri yine Allah'ın elinde olduğu için sorumluk kısmı insana ait olsa da hayatın kesilmesi Allah'ın elindedir demiştir.

Bunlar gösteriyor ki Allah'ın düşünceleri dahi etkileyen ilahi bir iradenin olduğudur. Razî'nin irade hürriyetine bu yüzden karşı çıktığını görmekteyiz. Ancak Razî her ne kadar Eş'arî mezhebine mensup olsa da fiillerin yaratılma mevzusunda Eş'arî den ileri giderek cebre yakın bir görüş sergilemiştir. Kesb anlayışını insanın içine doğan sebepler olarak yorumlasa da insanın hareket alanını tamamen daraltmıştır. İnsana sözde bir kudret vermiş tüm hâkimiyeti Allah'a vererek insanın sorumluluk alanını kısıtlamıştır.

c. Fiil-Kudret İlişkisi

Razî kulların tüm fiilleri Allah'ın kaza ve kaderine göredir, insanda bulunan kudret ile fiile ilişkin sebep bir araya gelince Allah o fiili yaratır demiştir. Razî Kudreti: Yatalak aciz insan ile organları sağlıklı bir insan arasındaki farka dikkat çekerek sağlıklı insanda bulunan eylem gücü onun kudreti olduğunu belirtmiştir.²⁹⁶

Razî'ye göre kudretin sebeple birleşmesi fiili gerektirir. Çünkü Allah kudret ve sebebi yaratır. Bundan dolayı fiil gerçekleşir. Eğer kudret ve sebebi Allah yaratmazsa fiil meydana gelmez. Bu da insanın fiilini yapmada veya onu terk etmede yalnız olmadığının göstergesidir.²⁹⁷

Mu'tezile'nin "kudret fiilden öncedir" ifadesini Razî tenkit ederek insandaki kudretin etkisinin sadece fiil anında olduğunu söyler. Bu belirli bir vakte yayılmış olup evvelinde ve sonrasında bulunmamaktadır. Kudretin araz olduğu ve baki kalamayacağını söyler. Eğer kudretin fiilden önce olduğu söylenirse fiil yapmaya

²⁹⁵ Ünverdi, Mustafa, *Günümüz Kelâm Problemleri*, Ed. Recep Ardoğan, İstanbul, 2017, s.213.

²⁹⁶ Razî, Fahreddin, *Mealimu Usuli'd-din*, s.80.

²⁹⁷ Razî, Fahreddin, *Metalibu'l Âliye*, IX, s.16.

muktedir olunamayacağını ifade eder. Kudretin varlığı fiilin yokluğuna delalet eder. Yokluk devam ettikçe kudretin makdur olması da imkânsızdır. Razî'nin muhalifler dediği Mu'tezîle mezhebine yönelik getirdiği delil şu şekildedir: Kâfirin küfrü devam etse de iman ile mükelleftir. Kâfirin iman etmeye kudreti yoksa o zaman ona gücünün yetmeyeceği bir şey teklif edilmiş olur. Kudrete fiil yokluktan varlık alanına çıkarken ihtiyaç vardır. Fiil meydana gelince kudrete ihtiyaç kalmaz. Eğer kudret, makdur ile beraber bulunursa o takdirde âlem ya öncesiz ya sonsuz olur veya Allah'ın kudreti hadis olur.²⁹⁸

Razî'ye göre kul fiil halinde ya terke güç yetirebilir ya da yetiremez. Eğer terke güç yetiremezse Mu'tezîle'nin sözü geçersiz olur. Eğer güç yetirebilirse bu durumda fiilin terke tercih edilmesi, bir tercih sebebine ihtiyaç duymaz. Bu geçersizdir, çünkü bu, mümkünün iki tarafından birinin diğerine herhangi bir tercih sebebi olmaksızın tercihini caiz görmektir. Ya da bir tercih sebebine ihtiyaç duyar. Bu tercih sebebi eğer kulun fiili olursa tekrar başa döner ve teselsül etmez, bilakis kulun fiili olmayan bir tercih sebebinde sona erer. Sonra bu tercih sebebinin meydana gelmesi anında, eğer bu fiilin meydana gelmemesi mümkünse, bu fiilin meydana gelmeği farz edilebilir. Bu durumda söz konusu tercih sebebinin iki vakte nispeti eşit olmasına rağmen fiil bazen meydana gelir, bazen de meydana gelmez. Bu iki vakitten birinin meydana gelmekle, diğerinin meydana gelmemesiyle özelleşmesi, mümkünün eşit iki taraftan birinin diğerine herhangi bir tercih sebebi olmaksızın tercihi olur ki bu imkânsızdır. Eğer bu fiilin meydana gelmemesi imkansız ise Mu'tezîle'nin görüşü bütünüyle geçersiz olur. Çünkü tercih sebebi ne zaman meydana gelirse fiil zorunlu olur, ne zaman meydana gelmezse de imkansız olur. Sonuç olarak kul seçim hürriyetinden bağımsız olmaz.²⁹⁹

Razî istitaatın fiille beraber olduğuna dair Kur'an'dan delili şu ayettir. "onlar Kur'an-ı dinlemeye katlanamazlar. O gün cehennemi; gözleri Zikr'ime (Kur'an'a) karşı perdeli olan ve onu dinleme zahmetine dahi katlanamayan kâfirlerin karşısına

²⁹⁸ Razi, Fahreddin, *El-Muhassal*, (Kelâm'a Giriş), s.101.

²⁹⁹ Razî, Fahreddin, *El-Muhassal*, (Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe) Çev. Eşref Altaş, İstanbul, 2019, s.171.

(bütün dehşetiyle) dikeriz.”³⁰⁰ O bu ayetti şu şekilde açıklamıştır: Onların Kur'an-ı dinlemeye katlanamamaları istitaatın fiil ile aynı olduğunu göstermektedir. Çünkü onlar dinlemedikleri zaman muktedir olamamışlardır demiştir.³⁰¹

Razî, eğer insan kendi eylemlerinin yaratıcısı olsaydı daha önce de tüm fillerin ayrıntısını bilmesi gerekirdi. Aksi takdirde bilmeden eylemi gerçekleştirmeyi kabul edersek âlim sıfatını boşa çıkarmış oluruz demiştir. Çünkü külli irade cüzi iradeye eşit durumdadır. Bir taraf meydana geldiğinde diğeri de ona uymak zorundadır. Yani kendi fiilini yapanın tüm hakikati bilmesi gerekirken malum olduğu üzere bilememektedir, bu da insanın aciz ve cahil, Allah'ın âlim ve kâdir olduğunun göstergesidir. Üçüncü delil ise insan bir şeyi isterse Allah da bu istediğinin tersinde bir şey isterse o takdirde ya ikisi de gerçekleşmez; fakat bu imkânsızdır. Ya da ikisi de gerçekleşir, fakat ikisinin gerçekleşmesi birbirine engeldir. Çünkü ikisi birden aynı eylemde olursa iki kudret hâsıl olur bu durumda da tercih etmek imkânsız olur.³⁰²

İmam Eş'arî, kulun kudretinin, kudretine konu olan şeyde kesinlikle bir etkisinin olmadığını, bilakis kudret ve kudrete konu olan şeyin Allah'ın kudreti ile gerçekleşeceğini iddia etmiştir. Bakıllanî fiilin bizzat kendisinin Allah'ın kudretiyle gerçekleşeceğini ve fiilin itaat ve isyan olmasının ise kulun kudreti ile gerçekleşen sıfatlar olduğunu iddia etmiştir. Ebu İshak el- İsferaînî ise fiilin bizzat kendisinin iki kudretle gerçekleştiğini söylemiştir.³⁰³

Fahredden Razî'ye göre Mu'tezile'nin, insanların fiillerinin yaratıcısının kendisi olduğu, Allah'ın kudretinin bu fiiller üzerinde etkisinin olduğuna itirazda bulunmaktadır. Bu itirazlarını şu şekilde açıklamıştır: İnsan bir fiile yöneldiği zaman bir engele uğramadan o fiili gerçekleştirir. Örneğin susuzluk çeken bir insanın suya ulaşmasında bir engel olmadığı ve tabip yahut Allah tarafından da bir yasak gelmediği müddetçe kişi o fiili gerçekleştirir. Aynı şekilde istemediği bir şeyi de yapması imkânsız olur. Ateşin sıcaklığını bilen bir kişi ateşe girmeyecektir. Eğer

³⁰⁰ Kehf 18/100.

³⁰¹ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, XV, s.261.

³⁰² Razi, Fahreddin, *El-Muhassal*, (Kelâm'a Giriş), s.209; *Tefsir-i Kebir*, II, Ankara, 1988, s.82.

³⁰³ Razî, Fahreddin, *El-Muhassal*, (Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe), s.171.

Allah'ın kudreti insanlarda etkili olsaydı insanın yöneldiği o fiili yaratmaması gerekirdi. Veya ateşe atılan bir kimsenin yahut su içmeye yönelen bir kimsenin suyunu içmemesi gerekirdi.³⁰⁴

Kudret-fiil ilişkisinde insanda nasıl bir istitaa gücünün olduğunu Fahreddin Razî şu örnekle özetlemiştir: “Adamın biri Hz. Ali’ye gelip, ‘ben hem hayra hem şerre, hem sevaba hem günaha güç yetirebilirim’ demiş; bunun üzerine Hz. Ali , ‘sen Allah ile birlikte mi güç yetiriyorsun yoksa O’ndan bağımsız olarak mı?’ Diye sorduktan sonra sözlerine şöyle devam etmiştir: ‘Eğer Allah ile birlikte güç yetiriyorum diyorsan, kendini O’nun ortağı görüyorsun demektir, şayet bütün bunları Allah’tan bağımsız yapabileceğini iddia ediyorsan, kendini tanrı görüyorsun demektir.’ Bu sözleri duyan adam oracıkta tövbe etmiştir.”³⁰⁵

d. Razî'nin Mu'tezile'ye Verdiği Cevaplar

Mu'tezile'nin yapmış olduğu en temel itirazlardan birisi, kul kendi fiillerin yaratıcısı olmasaydı sorumluluk üstlenmesinin bir anlamı kalmazdı ve aciz bir kimsenin sorumlu tutulması ile aynı cihetten olurdu. Yine kulun kendi kudreti ile fiilini gerçekleştirmeye gücü yetmeseydi bir fiile yönelmeyi veya ondan sakınmayı istemesi de anlamsız olurdu. Bunun sonucunda insanın bir kudretinin olması lazım ki cezanın veya mükâfatın gerekliliği söz konusu olabilsin.³⁰⁶

Fahreddin Razî bu delillere karşı üç ayrı cevap vermiştir. İlk cevap, kul bir fiile yönelmeden önce Allah o fiili yaratmaya ya kadirdir ya da değildir. Kadir değildir dersek bu imkânsız olur. Çünkü bunu açık bir şekilde nasslardan görmekteyiz. Bu nedenle Allah mutlak suretle kadirdir. Kadir olmasını ise şu şekilde açıklamaktadır. Allah kudretinin cevherler üzerinde etkili olması, onların varlık aşamasına çıkması halinde olur. Bu cevherler devam ettiği sürece Allah kadir durumundadır.³⁰⁷

İkinci cevap, bir şeyi ana hatlarıyla, tüm hakikati ile ayrıntılı bir biçimde bilmeyen bir kimse onun yaratıcısı olamaz.

³⁰⁴ Razi, Fahreddin, *el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*, (Felsefi Kelamın Temel Meseleleri), s.132.

³⁰⁵ Razî, Fahreddin, *Metalibu'l Âliye*, IX, s.250.

³⁰⁶ Razi, Fahreddin, *el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*, (Felsefi Kelamın Temel Meseleleri), s.134.

³⁰⁷ Razi, Fahreddin, *el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*, (Felsefi Kelamın Temel Meseleleri), s.136.

Üçüncü cevap, eğer kul yaratmaya kadir olsaydı yeniden yaratmaya da kadir olurdu. Çünkü yeniden yaratılan şey başlangıçla aynıdır. Eş'arî'ye göre kudretin bir şeyin varlığa çıkış esnasında o şeye taalluk etmesi gibi yeniden yaratıldığı zamanda da taalluk etmesi icap eder. Bundan dolayı insan kendi fiillerinin yaratıcısı olmaya kadir değildir.³⁰⁸

Aciz kimsede ise durum farklıdır. Mu'tezile'nin öne sürdüğü aciz kimseye sunulan teklife cevap ise, fiiller aciz insanın yönelimi doğrultusunda gerçekleşmez çünkü ona güç yetirme kudreti elinde değildir aynı zamanda fiziki şartları da elinde değildir. Aciz kimse ile sorumluluk sahibi arasındaki kudret farkı buradan çıkmaktadır.³⁰⁹

Mu'tezile'nin getirmiş olduğu yine başka bir delil şudur: Kulun fiillerini meydana getirişinin bilgisi zorunlu bilgidir. Bunun ispatı şudur; faile övgü ve yergide bulunma zorunluluğu vardır. Bu durum failin varlığını gerektirir. Zorunlu bilginin kendisine bağlı olduğu şeyin kendi zorunluluğu ise daha önceliklidir. Burada üç öncül bulunmaktadır: “İlki zorunlu bilgi, övgü ve yerginin varlığı şeklindedir. Bu, şu şekilde izah edilebilir. Bize kötülük yapan herkese karşı içimizde zorunlu olarak ona kin besleriz. Bize iyilik yapana ise muhabbet taşırız. Bu bir zorunluluk duygusudur. İkincisi, övme ve yermenin varlığı şeklinde oluşan zorunlu bilgi, fail olarak övülen ve yerilen kimseye onun iyi veya kötü hareketlerine bağlıdır. Bu sebepten birisinin yüzüne atılan taştan dolayı atana kızılır, taşın bir sorumluluğu yoktur. Burada ki fail taşı atandır. Övgü ve yerme faile istinadendir. Üçüncüsü ise zorunlu bilginin kendisine bağlı olduğu şeyin de zorunlu olması kaçınılmazdır. Bu da açık bir durumdur. Çünkü fer'i asıldan daha zayıftır. Eğer asıl kendisinde şüphe duyulur şekilde olup zorunluluk taşımazsa, fer'inde de şüphenin bulunması kaçınılmazdır. Bu yüzden fer'î zorunlu olmaktan çıkacaktır. Bu öncüllere baktığımızda kulun fail oluşunun zorunlu bilgi olduğunu görmekteyiz” demişlerdir.³¹⁰

Bu delillere cevaben Fahreddin Razî şu açıklamaları getirmiştir. “Eğer amacımız kulun bir şey yapmaya veya terk etmeye kadir olması ve bu kudretinin iki

³⁰⁸ Razi, Fahreddin, *el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*, (Felsefî Kelamın Temel Meseleleri), s.140.

³⁰⁹ Razi, Fahreddin, *el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*, (Felsefî Kelamın Temel Meseleleri), s.142.

³¹⁰ Razî, Fahreddin, *Mealimu Usuli'd-din*, s.79.

yana eşit tarzda nispet edilmesi ve sonra eşitliğin bulunması halinde kadir olanın belirleyiciliği olmaksızın, fiil varlık bulsa bu varlık yani belirleyici ve tercih edici ile olacaktır” demiştir. Eğer amaç tercih edici bir eğilimin bulunması halinde fail oradan çıkar şeklinde ise bu zaten aynı düşüncede olduğumuz anlamındadır demiştir. Ancak şu açıklamayı da peşine eklemiştir: “Kudret ve eğilimin varlığı halinde fiil zorunludur. Her ikisinin ya da birinin yokluğu halinde fiil imkânsızdır. Her şeyin Allah'ın takdiri ile olmasını reddeden tüm fikirler geçersizdir.”³¹¹

Muhafiflerin getirdiği buna benzer başka bir aklî delil ise şudur: Allah insandaki eylemlerin gerçekleşmesini istediğinde eylemin gerçekleşmesi gerekir. Eğer irade etmezse eylem gerçekleşmez. Bu noktada derler ki madem insanda hiçbir etki yok o halde cansız bir varlıktan farkı kalmaz. Cansızlar için de övmek, yermek, yasaklamak vs. anlam kazanmaz. İnsanların durumunda da bu hal ortaya çıkmaktadır.³¹²

Fahreddin Razî bu noktada şu açıklamayı getirmektedir: İnsan her ne kadar kendi fiillerinin yaratıcısı olamasa da Allah, adaleti gereği kul için onu yaratır. Yani kişi imana yönelir, bu yönde amellerini gerçekleştirirse Allah onu iman sahibi yapar. Yine kişi küfre yönelik işler yapıp Allah'ın rızasını kaybederse o takdirde onu da küfür ehline dâhil eder. Dolayısıyla fiiller her ne kadar insan kudreti dâhilinde yaratılmasa da insanın eylemlerine istinaden yaratıldığı için fiilin geçerliliği açısından sanki onu kendi kudreti ile gerçekleştirmiş gibidir ve sorumluluk bu kudrete dayandırılır. İnsanın cennetlik veya cehennemlik olması onun bir kaderidir. Aynı şekilde amelleriyle, ibadet ve itaatleriyle Allah'a yönelmesi de kaderdir. Allah kullarının itaat ve isyanını istemesi onun cennet veya cehennemlik olmasının bir alâmetidir. "Allah kime hayır dilerse o kimseye taat yollarını açar."³¹³ Yine Peygamber Efendimiz: “amellerinize devam edin zira herkes ne için yaratılmışsa o kendisine kolaylaştırılır.” buyurmuştur.³¹⁴

³¹¹ Razî, Fahreddin, *Mealimu Usuli'd-din*, s.80.

³¹² Razi, Fahreddin, *El-Muhassal*, (Kelâm'a Giriş), s.210.

³¹³ Buhârî, “İlm”, 13.

³¹⁴ Müslim, “Kader”, 9.

e. Teklif-İ Mâ Lâ Yutak Konusunda Razî'nin Görüşleri

Sözlükte *kelefe* kökünden türeyen teklif, kelime olarak bir nesneye tutkun, düşkün veya bağlı olmak anlamına gelir. Terim anlamı ise insanın bir işin zahmetine rağmen o işi üstlenmek anlamına gelmektedir.³¹⁵ Kelamda kişinin sorumluluk boyutu altında üstlenmiş olduğu sorumluluğa mükellef denir. Bu kelamda teklif-i mâ lâ yutak kavramı içinde kullanılır. Bu da insanın gücünün üstünde bir yükü mükellef olması anlamındadır.

Allah insanları kulluğun gereği mükellef tutmuştur. Bu nedenle kendisini bilgi ile donatmış ve kendisine kudret ve irade bahşetmiştir. Bu donanım sayesinde insan Allah'ın ilahi hükümlerini yerine getirebilmektedir. Bu konuda Cüveynî teklifin geçerli olabilmesi için dört ana koşulun olduğundan bahsetmiştir: “Birincisi kuldaki kudret ve onun fiile etkisinin bulunması, ikincisi teklife muhatap olanın teklif esnasında aklî yetiye sahip olması, teklifi kavraması, üçüncüsü emredilen şeyin gerçekleşmesinin mümkün olması, dördüncüsü ise ceza ve mükâfat alması.” Cüveynî her ne kadar bu dördüncü öncülü gerekli görmese de eğer insan teklife muhatap olmaması durumunda, onu hayvanlardan ve cansız varlıklardan farkı kalmayacağını ifade etmiştir. Gazzâlî ise teklifin kapsamına uyması için fiillerin şartlarının olduğunu söylemektedir. Bunlar fiillerin meydana gelmesinin mümkün olması, kulun iradesiyle fiilin kesbedilmesinin uygun olması, emredilen fiilin ya akıl ya da nassla bilinir olmasıdır. Eş'arî mezhebine mensup kişiler bu şartlar altında teklif-i mâ lâ yutak-ı kabul etmektedirler.³¹⁶

Mu'tezile mezhebi ise teklife muhatap olan kişinin tüm fiillere gücünün yetmesi ve fiillerin mahiyetini bilmesi gerektiğini söylemiştir. Bu şartlardan biri eksik olduğu takdirde “teklif-i mâ lâ yutak”ın gerçekleşmeyeceğini bildirmektedir.³¹⁷

Razî'nin düşüncesine göre Allah insana fiillerini gerçekleştirme için istiaat vermiştir. Fakat bu istiaat insana fiil ile birlikte verilmiştir. Bu yüzden insanın

³¹⁵ İsfahanî, *a.g.e.*, s.1296-1297.

³¹⁶ Süt, Abdulnasır, “İlahi Teklifin Kelamî Arka Planı Teklifi Mala Yutak Örneği”, *Mukaddime*, Sy. 6, 2015, s.288.

³¹⁷ Süt, *a.g.m.*, s.289.

yükümlü olması ona verilen güçten öncedir. İstitaat ise araz olduğundan iki anda bulunamaz ve insan gücünün üstünde bir yükte mükellef tutulmuş olur.

Mu'tezîle “Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır. (Şöyle diyerek dua ediniz): "Ey Rabbimiz! Unutur, ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma! Ey Rabbimiz! Bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme”³¹⁸ ayetine dayanarak Allah'ın kullarına gücünün yetmeyeceği, takat getiremeyeceği şeyler ile sorumlu tutulamayacağı kanaatine varır. Aynı zamanda “O sizi seçti ve dinde üzerinize hiçbir güçlük yükledi.”³¹⁹ “Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez.”³²⁰ ayetlerini de teklif-i mâ lâ yutak olmadığına delil olarak öne sürmektedir.

Razî Mu'tezîle'nin fiillerin mucidinin kulların kendisi olduğu görüşüne istinaden eğer kulun fiillerinin yaratıcısıdır dersek tüm ayrıntılarını bilmesi gerektiği ve yaptığı bir fiili her koşulda yapması gerekeceği noktasındaki gerekçelerini bir kez daha bu konuda ifade etmiştir. Yine bir başka açıdan, Mu'tezîle'nin şu itirazı bizlere Razî'nin kendi düşüncesini ispatlar niteliktedir. Onlara göre “eğer Allah kulun fiillerinin yaratıcısı olsaydı kul kendi iradesinin üstünde bir etkiye maruz kalacak ve gücünün üstünde bir şeyle sorumlu tutulacaktı.” Razî buradan hareketle onların bu düşüncesi aslında teklif-i mâ lâ yutak-ın var olduğunun bir delili olarak görmüştür. Ve bu itirazı kendi lehine çevirmiştir. Razî'ye göre Allah bir fiili yarattığı zaman kul onu geri çevirememektedir. Bu da insanın bu teklife karşı koyamayacağı anlamındadır.

Bir başka durum ise istitaat'ın fiilden önce olduğunu Mu'tezîle yine öne sürer. Bunun sonucunda ise Mu'tezîle imana muhatap olan kâfir iman etmeye muktedir olmaması gerekirdi diye itirazda bulunmuştur.³²¹

³¹⁸ Bakara 2/286.

³¹⁹ Hac 22/78.

³²⁰ Bakara 2/186.

³²¹ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, VI, s.98.

Fahreddin Razî Teklif-i Mâlâ Yutak konusunda Eş'arî'nin düşüncesi üzerinden fikirlerini aktarır. Kullar güç yetiremeyecekleri şeylerle mükellef tutulabilir. Bunu meşhur olan şu mevzuya dayandırır: Allah Ebu Leheb'e kendisine iman etmeyeceğini bildiği halde gücünün üstünde bir teklif sunmuştur. Yani iman etmeyeceğine iman etmekle sorumlu tutulmuştur. Eğer Ebu Leheb imana gelseydi Allah'ın bilgisi yalana dönüşecekti, bu ise imkânsız bir durumdur.³²² Bu konu ile ilgili Razî Buhara'da bulunduğu zamanlarda Hanefi âlimlerle Allah'ın kullara güç yetiremeyeceği bir şeyle mükellef tutulup tutulmayacağı konusunda tartışmaya girmiştir. Razî, kullar güç yetirilmeyecek bir şeyle yükümlü tutulabilir fikrini söylediğinde orada bulunanlar bu fikre karşı çıkmıştır. Razî onları susturarak bu fikrini açıklamak istemiştir. İstitaatın fiilden önce değil de fiille beraber meydana geldiği konusunda Hanefi alimlerle mutabık kaldılar. Daha sonra Razî iman noktasında güç yetirmenin ancak imanın meydana gelmesi esnasında olduğunu söylemiştir. İman var olmadan imana güç yetirmek imkân dâhilinde değildir. Ama kul imana girmeden iman etmekle mükelleftir. Bu durumda iman etme emri kişinin güç yetiremeyeceği bir durumdur. Bunu Ebu Leheb'in örneğinde görmekteyiz. Ona, imana girmesi emrediliyor fakat Ebu Leheb'in Allah'ı tasdik etmeyeceğini yine Kur'an bize bildiriyor. İman etmeden iman etmesi gerekliliği kendi gücünün üstünde bir durum olduğundan bu örneği Fahreddin Razî'nin kendi düşüncesine delil olarak kabul ettiğini görmekteyiz.³²³

Razî ile aynı düşüncede olan Gazzâlî teklifi şu şekilde açıklamıştır: Teklifin kendi nefsinde bir gerçekliği vardır ki bu da onun kelâm olmasıdır. Teklifin bir de kaynağı vardır ki, o yükümlü tutulan (mükellif) vardır. O'nun şartı konuşan (mütekellim) olmasıdır. Teklifin bir de hedefi vardır ki, o da yükümlü tutulan kişidir. Mükellefin şartı, sözü anlayan olmasıdır. Bu nedenle deli ya da cansıza yönelen söz, hitap ya da teklif olarak isimlendirilmez. Teklif bir hitap türüdür ve onun yöneldiği şey mükellef tutulan varlıktır. Teklifin şartı ise sadece anlaşılır olmasıdır. Teklifin mümkün olmasına gelince, sözün gerçekleşmesi için şart değildir. Çünkü teklif bir sözdür. Bu söz, anlaşılan bir kimseden anlayan bir kimseye ve anlaşılan bir konuda

³²² Razi, Fahreddin, *el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*, (Felsefi Kelamın Temel Meseleleri), s.148.

³²³ Razî, Fahreddin, *Münazarat*, (Dini ve Felsefi Tartışmalar), Çev. Ömer Ali Yıldırım, İstanbul, 2016, s.99.

olursa ve muhatap olan kişi muhatap olunan kişinin altındaysa “teklif” olarak adlandırılır. Bu da Teklif-i Mâlâ Yutak’ı mümkün kılmaktadır.³²⁴

Fahreddin Razî kişiye gücünün üstünde bir yük yüklemenin Allah'a zulm olarak isnad edilemeyeceğini belirtmiştir. Allah'ın tüm yarattıkları üzerinde tasarruf hakkı vardır. İlahi kudret hiçbir şekilde kısıtlanamaz. Kişinin teklifte seçici olması veya insan kaldıramayacak diye Allah'ın o kişiye yük yüklemekten vazgeçmesi kendisini sınırlamak olduğunu söylerler. Teklif-i mâ lâ yutak konusu yükümlülüğün insanın gücü dâhilinde değil Allah'ın irade ve meşietinde ölçü olarak belirlenmelidir. Allah kudret ve irade sahibi olduğundan bunu kısıtlayacak hiçbir şeyin olmaması zorunludur demiştir.³²⁵

Ancak burada biz bir değerlendirme yapacak olursak Ebu Leheb örneğine benzer bir örnek tebük seferinde karşımıza çıkmaktadır. Tebük seferine katılmayan kimseler vardı. Bu kimseler savaşamayacak kadar bitkin ve zayıf idiler. Hatta hasta yatanlar ve savaşta kendini koruyacak kadar silah ve azıkta bulamamışlardı. Bu kişilere herhangi bir sorumluluğun olmayacağını Allah bizlere bildirmektedir. Allah'a ve Resûlüne karşı sadık ve samimi oldukları takdirde, güçsüzlere, hastalara ve (seferde) harcayacakları bir şey bulamayanlara (sefere katılmadıkları için) bir günah yoktur. İyilikte bulunan kimselerin (kınanması) için de bir sebep yoktur. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.³²⁶ Çünkü burada kötü niyetleri olmadığı gibi imkânları da yoktu. Bu olay, Allah'ın her kula gücü nispetinde teklifte bulunduğu bir delilidir.

C. RAZİ'YE GÖRE İNSAN HÜRRIYETİNİN NAKLİ TEMELLERİ

a. Mu'tezîle'ye Göre İnsan Hürriyetini Temellendiren Naklî Deliller

Mu'tezîle'nin insanın fiillerinde mecbur olmadığını, kendisinde bulunan bir kudret ve iradeyle eylemlerinin gerçekleştireceğini, ancak bu takdirde sorumluluğun bir anlam kazanacağını belirtmiştir. Bu düşüncelerini ise Kur'an'dan deliller getirerek

³²⁴ Gazzâlî, *a.g.e.*, s.149.

³²⁵ Süt, *a.g.m.*, s.289.

³²⁶ Tevbe 9/91.

ispatlamaya çalışmıştır. Fahreddin Razî’de Mu’tezîle’nin bu delillerini aktarmış ve bu ayetler ışığında kendi görüşlerini izah etmiştir.

Mu’tezîle’nin ilk delili, Kur’an’da iş kelimesinin insana atfı olmasıdır. Bunu gösteren ayetler ise şöyledir: “...Vay ellerinin yazdıklarından ötürü onların hâline...”³²⁷ “Derken nefsi onu kardeşini öldürmeye itti de (nefsine uyararak) onu öldürdü ve böylece ziyan edenlerden oldu.”³²⁸ “...Kendilerinin amelinden bir şey de eksiltmedik. Herkes kazancı mukabilinde bir rehindir.”³²⁹

İkinci delil, Kur’an-ı Kerîm’de insanların yaptıkları iyi işlerde övülmeleri, kötü işlerde ise yerilmelerini gösteren ayetlerin bulunmasıdır. Bunlar: “Bugün her kişi ne kazanmışsa onun karşılığını görür. Bugün haksızlık diye bir şey yoktur. Şüphesiz ki Allah, hesabı çabuk görendir.”³³⁰ “İyiliğin karşılığı ancak iyiliktir.”³³¹

Üçüncü delil, Allah’ın işlerinin insanlardan farklı olarak mükemmel, dengeli ve adaletli olmasıdır. Bununla ilgili ayetler ise: “...Sen, Rahmân’ın yarattığında hiçbir düzensizlik, uygunsuzluk göremezsin...”³³² “Şüphesiz ki Allah zerre ağırlığınca haksızlık yapmaz...”³³³

Dördüncü delil, kulların kendi fiillerinde yaptıkları isyan veya kötü amellerinden dolayı Allah tarafından yerildiklerini gösteren ayetlerdir. Bu ayetleri Mu’tezîle mezhebi Ehl-i sünnete karşı delil göstermiştir. Eğer Allah kendi rızası ve iradesi ile küfrü insanda yaratıyorsa insan burada aciz durumdadır. Mu’tezîle aciz insanı Allah’ın neden yerdiğini sormuş ve buna şu ayeti delil getirmiştir: “Doğru yolu gösteren (Kur’ân) geldiğinde insanları inanmaktan alıkoyan şey nedir?”³³⁴ Bunun gibi ayetlerin insanların amellerinde Allah’ın bir etkisinin olmadığını gösterdiğini söylemektedirler.

³²⁷ Bakara 2/79.

³²⁸ Maide 5/30.

³²⁹ Tur 52/21.

³³⁰ Mümin 40/17.

³³¹ Rahman 55/60.

³³² Mülk 67/3

³³³ Nisa 4/40.

³³⁴ İsrâ 17/94.

Beşinci delil, kulların eylemlerinde özgür olduklarını ve dilediğini tercih edeceğini ayetlerin bulunduğu söylemeleridir. Buna dair deliller: “De ki: Hak, Rabbindendir; artık isteyen iman etsin, isteyen inkâra sapsın...”³³⁵ “...Artık dilediğinizi yapın...”³³⁶ “Şüphesiz ki bu bir öğüttür. Artık isteyen Rabbine bir yol tutar.”³³⁷ Allah, insanların eylemlerini Allah’a isnad ettikleri durumları reddetmiştir. İnsanların, Allah’a ortak koştukları durumlarda eğer Allah isteseydi ben de ortak koşmazdım demelerini Allah reddetmiştir. Bunu kişilerin eylemlerini Allah’ın belirlemediğine delil saymışlardır.

Altıncı delil, insanların Allah’tan aldıkları emirler karşısında acele etmeleri gerektiği ve bu emirleri bizzat kulların kendilerinin yapmaları gerektiğine işaret eden ayetlerdir. Bunlar: “Rabbinizden bir bağışlanmaya ve eni, gökle yerin genişliği kadar olan, Allah'a ve Resûlüne inananlar için hazırlanan cennete yarışarcasına koşun. İşte bu, Allah'ın lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, büyük lütuf sahibidir.”³³⁸ “Ey iman edenler! Allah ve Peygamberi, hayat veren şeye sizi çağırdığında icabet edin.”³³⁹ “Size azâb gelip çatmazdan evvel Rabbinize dönün, O’na teslim olun (Müslüman olun). Sonra yardım edilmezsiniz.”³⁴⁰ Eğer insan bir emri yerine getirmeye bir engel var ise Allah’ın burada acele et demesi anlamsız kalmaktadır demişlerdir. Aynı kötürüm birisine kalk demek gibi bir anlam taşıdığını söylemektedirler.

Yedinci delil, kulların Allah’tan yardım dilemelerini gösteren ayetlerin yer almasıdır: “Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz.”³⁴¹ “Kur’an okunduğu zaman, kovulup lanetlenen şeytandan Allah'a sığın.”³⁴² Eğer Allah isyanı veya imanı yaratıyor ise neden bizden dua etmemizi bekliyor ve bizim kendisine sığınmamızı emrediyor. Bu gibi soruları sorduğumuz takdirde eylemlerin yaratıcısının insanlar olduğuna bir işarettir demektedirler.

---

³³⁵ Kehf 18/29.

³³⁶ Fussilet 41/40.

³³⁷ İnsan 76/29.

³³⁸ Hadid 57/21.

³³⁹ Enfal 8/24.

³⁴⁰ Zümer 39/54.

³⁴¹ Fatıha 1/5.

³⁴² Nahl 16/98.

Sekizinci delil, peygamberlerin bir hata işledikleri takdirde bu suçlarını itiraf etmiş olmalarıdır. Bu da peygamberlerin işlerini kendilerinin yaptığının bir delilidir. Buna örnekler ise: “Dediler ki: "Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz."³⁴³ “Ben gerçekten (nefsine) zulmedenlerden oldum.”³⁴⁴

Dokuzuncu delil, kâfirlerin ve isyankârların suçlarını itiraf etmeleri ve bu itiraflarındaki eylemleri bizzat kendilerinin yaptığını söylemeleridir. Bu ayetler: “İnkâr edenler, "Biz bu Kur'an'a da ondan önceki kitaplara da asla inanmayız" dediler. Zalimler, Rablerinin huzurunda durduruldukları zaman hâllerini bir görsen! Birbirlerine laf çevirip dururlar. Zayıf ve güçsüz görülenler, büyüklük taslayanlara, "Siz olmasaydınız, biz mutlaka iman eden kimseler olurduk" derler.”³⁴⁵ “Sizi cehenneme sokan nedir diye sorulunca onlar da biz namaz kılanlardan değildik demişlerdir.”³⁴⁶

Getirilen bu deliller karşısında Fahrettin Razî yine nakli deliller ile aklî deliller çerçevesinde bu görüşlere cevap vererek çürütmeye çalışmıştır.³⁴⁷

Mu'tezile'nin delil olarak getirmiş olduğu bu ayetler tek bir yönden ele alınırsa cebri işaret eden ayetler ile çatışık duruma düşmektedir. Her şeyin yaratıcısının Allah olduğu, Allah'ın kalpleri mühürlediği, kimi saptırmak isterse onun göğsünü daraltacağı, Allah'ın insanların kendilerinin ve yaptıklarının da yaratıcısı olduğu gibi ayetlere bakıldığında ise tam tersi bir durum ortaya çıkmaktadır. Fahreddin Razî buradaki çıkmazı şu şekilde açıklamıştır. “Biz her ne kadar kulun kendi fiillerini yarattığını reddetsek de fiilin faili ve onu kazananı (müktesib) olduğunu kabul ediyoruz” demiştir.³⁴⁸ Bu kazanmayı ise Fahreddin Razî iki şekilde açıklamıştır.

İlk olarak insan iman etmeye yöneldiği zaman Allah o kimsede imanı yaratır. İnsan küfre yöneldiği zaman Allah o kimsede küfrü yaratır. Bu durumda insan

³⁴³ Araf 7/23.

³⁴⁴ Enbiya 21/87.

³⁴⁵ Sebe 34/31.

³⁴⁶ Müddesir 74/43.

³⁴⁷ Razi, Fahreddin, *El-Muhassal*, (Kelâm'a Giriş), s. 210-214.

³⁴⁸ Razi, Fahreddin, *El-Muhassal*, (Kelâm'a Giriş), s.215.

yaratıcı konumda değilken yaratıcı gibi olur. Bu kadar imkânın verilmesi ise insanın sorumluluk boyutu için yeterli olmaz mı? sorusunu dile getirmiştir.

İkincisi, fiilin bizzat kendisi her ne kadar Allah'ın kudreti ile meydana gelsede fiilin itaat ve isyan olması, o fiilin bizzat kendisine ait sıfatların meydana gelmesi olup bu da kulun kudretiyle gerçekleşir. O halde bu emir be yasağın mevcudiyeti yeterli midir?

Razî birinciye cevap olarak Ebu Huzeyl'in zikrettiği şu cevabı öne sürmüştür: "Allah Kur'an'ı kâfirlerin aleyhine delil olarak indirdi, onların lehine delil olması için değil. Eğer bu ayetlerden insanların işlerinin Allah'ın kazası ile vaki olduğunu zikretmen kastedilmiş olsaydı Araplar peygambere – bize imanla nasıl emredersin, Allah kalplerimizi mühürlemiştir. Bizi küfürden nasıl yasaklarsın, oysa Allah onu bizde yarattı – derlerdi. Bu onun peygamberliğine en kuvvetli tenkitlerden biri olurdu."³⁴⁹

İkinciye cevap insan bir eylemi ya yaratır ya yaratamaz. Eğer yaratır dersek Mu'tezile'nin sözünü kabullenmiş oluruz. Eğer yaratamaz dersek cebri savunmuş oluruz. Çünkü Allah insanda bir eylemi yaratmayı dilerse o meydana gelir. Eğer yaratmamayı dilerse de o fiil meydana gelmez. Buradan sonuç olarak *kesbin* bir anlam taşımadığını Fahreddin Razî bizlere aktarmıştır.³⁵⁰

Fahreddin Razî Eş'arî mezhebine mensup olsa da *kesb* kavramını kabul etmemektedir. Mu'tezile'nin ortaya koyduğu bu problemler kendilerine göredir. Çünkü "Allah'ın olacağını bildiği bir nesne, olmak mecburiyetindedir, olmayacağını bildiği bir nesne de olmamak zorundadır. Çünkü sebebin tercihi bulunmazsa, fiil imkânsız olur." demiştir.³⁵¹

³⁴⁹ Razi, Fahreddin, *El-Muhassal*, (Kelâm'a Giriş), s.216.

³⁵⁰ Razi, Fahreddin, *El-Muhassal*, (Kelâm'a Giriş), s.216.

³⁵¹ Razi, Fahreddin, *El-Muhassal*, (Kelâm'a Giriş), s.217.

b. Razî'ye Göre Allah'ın Her Şeyi Bir Kadere Göre Yaratması

“Allah'ın emri elbette yerini bulan bir kaddedir.”³⁵² Razî kader kavramının geçtiği bu ayette Allah'ın insanlar için belirlemiş olduğu bir düzen ve sünnetullah vardır. Bu sünnetullah Allah'ın iradesi ile canlılar hakkında vermiş olduğu kesin hükümlerdir ve değiştirilemezler demiştir.³⁵³

Razî kaza ve kaderi açıklarken, kazayı kastedilen şey olarak nitelendirirken, kaderi ise ona tabi olan, peşi sıra gelen şey olarak anlamıştır. İyi ve kötü olan her şey kaza, bütün zararlı şeyler ise kader iledir demiştir. Allah, insanı iyiye ve kötüye meyleden şekilde yaratmıştır. Bu yaratılış sayesinde insan hem sevaba hem günaha gider. Onun bu gitmesi Allah'ın kaderiyle olsa da bu günahı işlesin diye değildir esas gaye Allah'ın emri, takdir edilmiş bir kader olmasıdır.³⁵⁴

“Hiç şüphesiz, biz her şeyi kadere göre yarattık.”³⁵⁵ Razî bu ayetteki yaratması Allah'ın emretmesi ve yaratması sadece kendisine mahsus olduğunu bildirmektedir. “haberiniz olsunki yaratmakta, emretmekte ona mahsustur.”³⁵⁶ Allah'ın yaratması ise emretmesiyle olur. Allah'ın emri hayrı ve şerri yaratacak güçtedir. Ancak hayra rızası olup şerre rızası yoktur.³⁵⁷

“Her şeyi yarattı da ona bir nizam verdi; onun mukadderatını tayin buyurdu.” ifadesinde yer alan Allah'ın her şeyi yaratması kulların fiillerini de içine almıştır. Bu ifadeden önce Allah'ın vurguladığı konu kendisinin hiçbir ortağının olmadığıdır. Çünkü fiillerini kendi yarattığını söyleyen bir topluluk Allah'a ortak koşmuş sayılmıştır. Razî, Kâdî Abdülcebâr'ın şu eleştirilerine de yer vermiştir: İsa a.s'a çamurdan kuş halk etmesini emredilmiş, O'da bu kuşu halk etmiştir.³⁵⁸ Bu ayete dayanarak kulun bir yaratıcı olduğunu öne sürmüştür. Yine aynı şekilde yaratıcıların en güzeli Allah'tır³⁵⁹ bunu da başka yaratıcıların olduğuna dair bir delil saymıştır ve

³⁵² Ahzap 33/38.

³⁵³ Karataş, Cağfer, *Kadere İman*, Ankara, 2018, s.16.

³⁵⁴ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, XVIII, s.267.

³⁵⁵ Kamer 54/49.

³⁵⁶ Araf 7/54.

³⁵⁷ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, XXI, s.43.

³⁵⁸ Maide 5/110.

³⁵⁹ Muminun 23/14.

buradan kasıt insanın fiillerinin yaratıcısı demiştir. Fahreddin Razî'nin İsa peygamberin kuşu halk etmesi ve en güzel yaratıcı kendisi olduğuna dair delillerin Allah'ın yaratmasıyla bir olmayacağını ve getirilen delillerin her şeyin yaratıcısı Allah'tır ayetine ters düştüğünden bu itirazları geçersiz saymıştır.³⁶⁰

Allah'ın şeyleri yaratması demek yokluktan varlık aşamasına geçişi demektir. Allah eşyayı(şeyleri) yaratmadan önce onu tüm ayrıntısıyla ezeli olarak bilmektedir. İnsan da eşyanın bir cüz'üdür. Kur'an'da da belirtildiği gibi bir şeyi bilmek onu yaratmadan önce gelir. Bilmek yaratmanın ön şartıdır. "Şüphesiz ki O, gönüllerde dönüp dolaşan duygu ve düşüncelerin aslını ve mahiyetini bilendir. Yaratan bilmez mi? O, en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır."³⁶¹ Allah bu ezeli bilgisi ile eşyayı takdir etmiştir. "Her şeyin yaratıcısı Allah Teâlâ'dır"³⁶² İnsan fiilleri de şey kategorisinde olduğundan Allah'ın yaratmasına taabidir.³⁶³

İnsan ancak Allah'ın takdir ettiği şeyi yapabilir. İnsandan Allah'ın takdir etmediği bir şeyin çıkması imkânsızdır. İman noktasında Allah'ın iman etmeyeceğini bildiği kimsenin imana girmesi imkânsızdır. Çünkü bilgi sadece bilinenle mutabık olduğu zaman bilgi olabilir. Allah katında bilinen eylemler insanın geçerlilik alanını kapsar.³⁶⁴ Buna örnek olarak "Küfre saplananlara gelince, onları uyarsan da, uyarmasan da, onlar için birdir, inanmazlar."³⁶⁵ Ve "Andolsun, onların çoğu üzerine o söz (azap) hak olmuştur. Artık onlar iman etmezler."³⁶⁶ ayetleridir. Her ayet de kâfirlerin iman etmesinin imkân dâhilinde olmadığını göstergesidir. Fahreddin Razî kâfirlerin iman etmeyeceğini bildirdiği bu ayetlere bakıldığında insanın sorumluluk alanında bir muğlaklık tespit etmektedir. Bu muğlaklığı ise Fahreddin Razî varlık ve yokluk kavramlarıyla açıklamaktadır. Allah'ın kendilerinden imanın ortaya çıkmasının imkânsız olduğunu haber verdiği bu kimseler, hem kendilerinden imanın ortaya çıkmasının hem de kendileriyle imanın yokluğunun imkânsız olduğu

³⁶⁰ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, XVII, s.173.

³⁶¹ Mülk 67/13-14.

³⁶² Rad 13/16.

³⁶³ Razî, Fahreddin, *Metalibu'l Âliye*, IX, s.82.

³⁶⁴ Razî, Fahreddin, *Metalibu'l Âliye*, IX, s.46.

³⁶⁵ Bakara 2/6.

³⁶⁶ Yasin 36/7.

kimselerdir.³⁶⁷ Buradan anlaşılacağı üzere o kimseler her durumda iman etmeyeceği kati olarak Allah'ın ezeli bilgisinde mevcut olduğu görülmektedir.

Başka bir ayette “Eğer Allah dileseydi, bunların arkasından gelen (millet)ler, kendilerine apaçık deliller geldikten sonra, birbirlerini öldürmezlerdi. Fakat ayrılığa düştüler. Onlardan inananlar da vardı, inkâr edenler de. Yine Allah dileseydi, birbirlerini öldürmezlerdi. Lakin Allah dilediğini yapar”³⁶⁸ ayetteki savaşıma eylemi de yine Allah'ın iradesine bağlıdır.

“Artık yaratan, yaratamayan gibi midir? Etraflıca düşünmez misiniz?”³⁶⁹ Bu ayet Razî'nin kulların kendilerini yaratıcı vasfına sokan Mu'tezîle'ye karşı kullanmış olduğu ayettir. Ayette geçen “yaratan, yaratamayan gibi midir?” ifadesi Allah'ın yaratıcı sıfatı ile putlardan ayrılarak kendisine ibadet edilen bir ilah olduğunu ortaya koymuştur. Putların hiçbir şey yapamayan aciz ve cansız varlıklar olduğunu, Allah'ın ise her şeye kadir olup tüm olanları bilmesi onun gerçek bir yaratıcı olduğuna delildir. “Şüphesiz ki Allah, onların gizlediklerini de, açığa vurduklarını da bilir. O, büyüklük taslayanları hiç sevmez.”³⁷⁰ Burada bizi ilgilendiren husus insanların bazı şeylerin yaratıcısı gibi görünmesi sebebiyle insana bu türden bir yaratıcı denilip denilmeyeceği meselesidir. Veya insan kendi fiillerin yaratıcısı olabilir mi? Fahreddin Razî'nin bu konudaki izahı şu şekildedir; Allah gökleri ve yeryüzünü, insanları ve hayvanları, bitkileri ve tüm canlı cansızları yaratan ve bunların eylemlerini de yaratandır. Tüm hepsini yaratmaya kimin gücü yetiyorsa o ilah durumundadır ve gerçek yaratıcı kendisidir. İnsanlar hiçbir hususta yaratıcı olamayacağı gibi fiillerinde de yaratıcı değildir demiştir.³⁷¹

Mu'tezîle'nin bir başka delili olan Allah'ın bir kimseyi aynı zamanda iki farklı durumda yaratamayacağı durumudur. Yani kişi aynı zamanda hem ayakta hem de oturur vaziyette yaratmaya kadir değildir demişlerdir. Razî burada cevaben Allah'ın bu iki farklı durumu yaratamaması O'nun kudretinin eksik olmasından değil, kişinin

³⁶⁷ Razî, Fahreddin, *Metalibu'l Âliye*, IX, s.48.

³⁶⁸ Bakara 2/253.

³⁶⁹ Nahl 16/17.

³⁷⁰ Nahl 16/23.

³⁷¹ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, XIV, s.191.

böyle bir durum için gerekli donanıma sahip olmamasındandır. Yani acziyet Allahtan değil, kulun kendisinden kaynaklanmaktadır.³⁷² “Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri o şeye ancak "Ol!" demektir. O da hemen oluverir.”³⁷³ Var olması irade edilen şey Allah’ın ezeli ilmî ile imkân dâhilinden varlık aşamasına geçmiştir.

c. Razî’ye Göre Hidayet ve Dalâlet

Razî’nin de içinde bulunduğu Eş’ârî kelamcılar hidayet ve dalâletin Allah’tan olduğunu belirtirken bunun iki yolla meydana geldiğini söylemişlerdir. Birincisi doğru olan hakikatin açıklanması ve insanların hakka çağrılmalarıdır. Bu noktada peygamberler kast edilmiştir. İkincisi Allah’ın kullarını hidayete erdirmeleri, hidayeti kalplerinde yaratmasıdır. Dalâlette yine Allah’tandır. Allah’ın dalâleti kulların kalplerinde yaratmasıdır.³⁷⁴ Örneğin “Andolsun biz, her ümmete, "Allah'a kulluk edin, tâğûttan kaçının" diye peygamber gönderdik. Allah onlardan kimini doğru yola ilettiler, onlardan kimine de (kendi iradeleri sebebiyle) sapıklık hak oldu. Şimdi yeryüzünde dolaşın da peygamberleri yalanlayanların sonunun ne olduğunu görün. Sen onların doğru yola erişmelerine aşırı istek göstersen de şüphesiz Allah saptırdığı kimseyi doğru yola iletmez. Onların yardımcıları da yoktur”³⁷⁵ “Allah kimi saptırırsa, sen onun için asla bir çıkış yolu bulamazsın.”³⁷⁶

Fahreddin Razî’nin Mu’tezile’nin hidayete erdirmeye iddialarına karşı cevabı şu şekildedir. İnsanın fiilleri sebeplere dayanır, sebepleri yaratan da Allah olduğu için kulun fiili de Allah tarafından yaratılmış olmaktadır.³⁷⁷ Razî insanların hidayete ermelerinin de Allah’ın rızası ile olabileceğini söylemektedir. Bu da Allah’ın insanlara kudret ve dâ’î vermesi ile olur. Bu kudret ve yapma sebebi olan “dâ’î” ile meydana gelen eylem insanın hidayete ermesini sağlayan unsurlardır. Eğer Allah kudret verip de, sebebi yaratmazsa eylem meydana gelmez. Diğer taraftan Allah eyleme engelleyici bir sebebi de yaratmış olsaydı o takdirde de fiil gerçekleşmezdi.

³⁷² Özdemir, Metin, *a.g.e.*, s.21.

³⁷³ Yasin 36/82.

³⁷⁴ Erdemci, Cemalettin, “kader, hidayet, dalalet, ecel ve rızık”, *Kader Meselesi, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*, İstanbul, 2004, s.268

³⁷⁵ Nahl 16/36-37.

³⁷⁶ Nisa 4/88.

³⁷⁷ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, X, s.81-82.

Fiilin gerçekleşmesi ise Allah'ın insanlara o fiili gerçekleştirebilecek kadar verdiği bir kudret ve sonuca ulaştıran sebep olduğu takdirde insan hidayete erebilecektir.³⁷⁸ Bunun delilleri ise: “Muhakkak ki Allah, sivrisinek ve ondan büyüğü ile hakkı açıklamak için misâl getirmeyi terk etmez. Artık iman edenler, bunun (misâlin) Rablerinden gelen bir hakikat olduğunu bilirler. Amma kâfirler: "- Allah bu misâl ile ne murâd etmiştir?" derler. Cenâb-ı Allah o misalle, birçoğunu şaşırtıp saptırır ve yine onunla birçoğunu yola, hidâyete eriştirir ve onunla ancak fâsıkları şaşırtır. (Bu, kâfirlerin tekzîbi ve müminlerin iman etmeleri sebebiyle olur.)”³⁷⁹ “Allah, iman edenlerin yardımcısıdır. Onları dalâlet karanlıklarından (kurtarıp) hidayet nûruna çıkarır. Kâfirlerin dostları ise şeytanlardır. Kendilerini nurdan (ayırıp) karanlıklara sokarlar, işte bunlar cehennemliktirler; orada ebedî olarak kalıcıdırlar.”³⁸⁰

Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden olan Kâdî Abdülcebâr “Eğer Allah'ın insanların bir kısmıyla diğerlerini savması olmasaydı, yeryüzü bozulurdu. Ancak Allah, bütün âlemlere karşı lütuf sahibidir.”³⁸¹ Ayetine dayanarak insan hürriyetini reddettiği delillerdendir. Çünkü yeryüzünün bozulması Allah'a ait olsaydı bu ayette yer aldığı gibi insanlara atıf yapmazdı ve bu ayetin de anlamı kalmazdı diyerek delilini sunmuştur. Razî burada şu şekilde izah getirmiştir: eğer kullar fiilini kendileri yaratmış olsaydı peygamberlerin ve din adamlarının başlarına gelen musibetlerin def etmesinin Allah'ın lütfu ile olduğunu inkâr etmiş oluruz. Ve Allah'ın bir etkisi kalmadığını savunmuş oluruz demiştir. Ama Kur'an'daki kıssalara baktığımızda peygamberlerin musibetleri Allah'ın mucizesi ile ortadan kaldırdığını görmekteyiz. Bu da Allah'ın ikram ve lütuf sahibi olduğunun göstergesi ve aynı zamanda tüm yaratılan şeylerin takdir edicisinin kendisi olduğunun delilidir.³⁸²

Razî'ye göre küfür ve imanın Allah'ın kaza ve kaderi ile olduğunu şu ayetle delil getirmiştir: “Allah esenlik yurduna çağırır ve dilediğini doğru yola iletir.”³⁸³ Razî bu ayette Allah inananları selam yurdu olan cennete davet ettiğini daha sonra da

³⁷⁸ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, X, s.373.

³⁷⁹ Bakara 2/26.

³⁸⁰ Bakara 2/257.

³⁸¹ Bakara 2/251.

³⁸² Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, V, s.372.

³⁸³ Yunus 10/25.

yarattıkları arasında bazılarını hidayete erdirip bu yurda soktuğunu belirtir. İnsanların eylemleri bu kudret karşısında etkisizdir. Ve iman Allah'ın kullarına karşı bahşetmiş olduğu kişilerinde bulunmaktadır.³⁸⁴

Razî insanların ihtiyari fiillerini kullanabilmelerini de Allah'ın insanlara sunduğu bazı şartlara bağlamıştır. Bunlardan biri organların tam ve sıhhatli olmasıdır. Bir eyleme kalkıştığı zaman insanın hem yapmaya hem yapmamaya elverişli durumda olması icap eder. Bu iki zıt durum eşit oldukça insanın tercih hakkı devam edebilmektedir. İnsan bir fiile yöneldiği zaman hangisinde daha çok fayda görürse onu seçmesi olağan bir şeydir. Çünkü kendi iradesi ile yapmasının yapmamasından daha hayırlı olduğuna hükmetmiştir ve arzusu da ona yönelmiştir.³⁸⁵ “Mûsâ, kavminden, belirlediğimiz yere gitmek için yetmiş adam seçti. Onları sarsıntı yakalayınca (bayıldılar). Mûsâ, "Ey Rabbim! Dileseydin onları da beni de bundan önce helâk ederdin. Şimdi içimizden birtakım beyinsizlerin işledikleri günah sebebiyle bizi helâk mı edeceksin? Bu, sırf senin bir imtihanındır. Onunla dilediğin kimseyi saptırırısın, dilediğini de doğruya iletirsin. Sen, bizim velimizsin. Artık bizi bağışla ve bize acı. Sen, bağışlayanların en hayırlısısın" dedi.”³⁸⁶

“Muhakkak ki Allah, iman edip salih ameller işleyenleri içinden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır. Şüphesiz Allah, dilediğini yapar.”³⁸⁷ Razî bu ayette insanın imanını murat ederek imana sahip olmuş bir halde cennete girmeyi hak kazanabilir fakat ayette geçen مَا يُرِيدُ “ma” lafzı genellik ifade eder ve imanı kazanmanın faili olarak yine Allah'ın kendisidir Allah dilediği takdirde insan imana sahip olabilir demiştir.³⁸⁸

Razî kulların hidayete erip dalâlete düşmesini de yine Allah'ın kudreti ile olabileceğini söylemektedir. “...Eğer Allah dileseydi, elbette onları hidayet üzere toplardı. O hâlde, sakın cahillerden olma.”³⁸⁹ Burada ki dileme murat etme anlamındadır. Allah kâfirlerin imana gelmesini murat etseydi kesinlikle iman

³⁸⁴ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, XII, s.355.

³⁸⁵ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, XI, s.86.

³⁸⁶ Araf 7/155.

³⁸⁷ Hacc 22/14.

³⁸⁸ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, XVI, s.278.

³⁸⁹ Enam 6/35,

ederlerdi. Fakat görüyoruz ki onlar küfür üzere kalmışlardır bu yüzden Allah onların küfür üzere kalmasını murat ettiği anlaşılmaktadır.³⁹⁰ Diğer taraftan küfür ile çabalayan bir kişiyi de Allah zorla hidayete erdirmek istese bir mucize ile onu hidayete erdirebilirdi fakat Allah hikmeti gereği bunu yapmamıştır.

Hidayete eren kimseye mühtedi denmektedir. Bu mühtedi ismini veren ise Allah'tır. Çünkü onu bu isimle vasıflandıran kendisidir. Bir kimsenin hidayete ermesi O'nun elindedir. Allah'ın adaleti ise hak edene onu vermesidir. Yani kesbi iledir. Razî her ne kadar Allah'ın hidayeti kendi ilmî ile olur, kesbi yaratanda Allah'tır dese de Ehl-i sünnet ulaması bunu Allah'ın adaletine göre yaratır demiştir.³⁹¹

Allah hidayeti yarattığı gibi tövbeleri de yaratandır. Razî'ye göre bir kimse işlediği kötü fiilden dolayı tövbe ederse Allah'ın bu kimsenin tövbesini kabul etmesi yine kendi iradesi ile olur. Çünkü insanın içinde bulunduğu pişmanlık geçmişteki fiillerinden kaynaklanmaktadır. Fiilleri işleyenin kulun kendisi olmadığından, kalpteki pişmanlık duygusu da kendisinden değildir. Kulun bir konuda tövbe edip pişman olma duygusu, sadece isteyip istememe arzusuna bağlıdır. Aksi halde tövbesini de yaratan Allah'tır.³⁹²

Razî, Allah'ın “kulların kalplerinde hidayeti veya dalaleti yaratması” şeklindeki hidayetinin veya dalaletin tüm mükelleflere şamil olduğu, ancak kulun hidayete ermesi ve doğru yolu bulması şeklindeki hidayetinin sadece mühtedilere ve dalaletin ise şaşkınlara has olarak yaratıldığını ifade eder. Nitekim insanın doğru yolu bulmasının da doğru yoldan uzaklaşıp, yolunu şaşırmasının da “Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, göğeyi çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir”³⁹³ ayetinde de belirtildiği üzere, ancak Allah'ın kudretiyle kalplerde yaratıldığını ifade eder.³⁹⁴

³⁹⁰ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, IX, s.407.

³⁹¹ Altıntaş, Ramazan, *Hidayet ve Dalalet*, İstanbul, 1995, s.79.

³⁹² Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, VII, Ankara, 1988, s.60.

³⁹³ En'am 6/125.

³⁹⁴ Razî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, X, s.164-165.

Eş'ârî, insanın kendisi ve fiili işleme kudreti sonradan yaratılmış iken bir şeyi yaratmaya güçlerinin bulunmadığını, bu itibarla Allah'ın müminlere hidayet verirken inkârcıları da saptırıp bundan mahrum bıraktığını ileri sürmüştür. “Allah'ın doğru yola yönelttiği kişi hidayete ermiştir; O kimi saptırırsa işte onlar da kaybedenlerin ta kendileridir”³⁹⁵ ayeti buna dalalet etmektedir. Cüveynî hidayete erdirme ve delalette bırakma hususunda Allah'ın tek yetkili olduğuna işaret eden ayetleri zikrettikten ve onların farklı manalarını izah ettikten sonra onun hidayetini ve saptırmasını kalpleri dilediği şekilde yönlendirmeye kadir olmasından hareketle Allah'ın iradesine ve ihtiyarına bağlamıştır.³⁹⁶

---

³⁹⁵ Araf 7/178.

³⁹⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s.177.

SONUÇ

İnsan hürriyeti meselesi biz insanlar için anlaşılması zor bir konudur. Hem kaza ve kaderle ilintili hem de ahiret boyutuyla alakalıdır. İnsanın kaderiyle ilintili olduğu alanlar insan bilgisinin dışında gerçekleştiğinden bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar âfâkî olmuştur. Tarihten bu yana edinilen kazanımlar kişilerin kendi yorumları üzerine inşa edilmiştir. Her yorum ise kişinin kendi tecrübesi ve bilgisi dâhilindedir ve bu çerçevede katkı sağlamıştır. Bu yüzden her yorum kendi bağlamında değerlendirilmeli ve hiç kimse yorumundan dolayı göz ardı edilmemelidir.

İnsan hürriyeti ile ilgili yorumda bulunan âlimler kendi görüşlerini temellendirirken Kuran'a ve sünnete başvururlar. Ancak ele alış yönleri bakımından bazıları eksik ya da meseleyi yanlış anlamışlardır. Bu da mezheplerin farklılaşmasına neden olmuştur. Örneğin Cebriyye kendi görüşlerini delillendirmek için ayetleri tek yönlü ele alarak savunmuştur. Cebriyye'ye göre insanın ne irade ne de hakiki manada fiili vardır. İnsana mecazen fail denir. Aynı yaprak uçtu derken yaprağın uçması kendinden gibi görünüp aslında rüzgârın vesilesi ile uçması gibidir.

Kaderiyye ve Mu'tezile mezheplerine gelince insan hürriyeti konusunda Allah, insanı yarattığı gibi insan için irade etme yeteneğini ve fiilde bulunma gücünü de yaratmış ve önceden insana vermiştir, insanı seçimleri ve fiilleriyle baş başa bırakmıştır. İnsan Allah tarafından yaratılmış ve kendine verilmiş olan bu potansiyellerle, kendi fiillerini gerçekleştirir demiştir.

Mâtürîdiyye ise insanın bir külli bir de cüzi iradesi vardır. Külli iradesi, Allah tarafından yaratılmış ve önceden insana verilmiştir. Cüzi irade ise tamamen insana aittir. İnsan, cüzi iradesiyle Allah tarafından kendisine verilen istitaat ile fiili gerçekleştirir. Allah da insanın fiilini halk eder. Bu durumda insan kesbedici Allah halk edicidir.

Eş'arîyye'ye göre insanın külli iradesi yoktur, insan için Allah tarafından yaratılmış seçimler vardır. Allah insanın fiilini onun iradesine göre yaratır. İnsan kesb edici Allah halk edicidir.

Fahreddin Razî Eş'ârî ekolüne mensup bir kelam âlimidir. Ancak o bu mezhebe tamamıyla bağlı kalmamış, diğer bütün görüşlere değer vermiştir. Gazzâlî'nin açtığı yolda ilerleyerek felsefe ve kelamı zirve noktasına taşımış ve gelecek kuşaklara büyük bir miras bırakmıştır.

Fahreddin Razî, Gazzâlî gibi Aristo'nun mantığını kelâm ilminde uygulamıştır. Onun bu yönü birçok meseleye akli metotlar ile yaklaşmasını sağlamıştır. Razî irade-fiil ilişkisini açıklarken tasavvur, irade ve kesb gibi aşamalara ayırmıştır. Ancak bütün bu aşamaları birbirine bağlı olarak ilk aşamaya dayandırır ki o da Allah'ın mutlak iradesidir. İnsan, eylemlerini gerçekleştirirken kendisinin bir müdahalesinin olmadığını, insan iradesinin ve kesbin Allah tarafından yaratıldığını ifade etmiştir. İnsan, fiillerin faili gibi görünse de gerçek fail Allah'tır demiştir.

Razî akli delillerden sonra ise nakli delillere başvurmuştur. O, insan fiillerinin Allah'ın iradesi ve kudretinin eseri olduğunu savunmuş ve bu düşüncelerini Kur'an'dan ayetler getirerek savunmuştur. Yine Razî insanda iman ve küfür noktasında kulun hidayete erip, dalâlete düşmesinin Allah'ın yaratması ile olacağını ifade etmiştir. Tüm bu izahları yaparken aynı zamanda muhalif olarak nitelendirdiği Mu'tezile mezhebinin itirazlarına cevap vermiştir.

Sonuç olarak Razî, fiilleri işleyen insanın kendisi gibi görünse de insana bu yetkiyi veren Allah'ın kendisidir diyerek insanı, fiilin varlık sahasına çıkarılması açısından muhtar, fiilin secimi ve sorumluluğu bakımından ise muhtar olarak tanımlamıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere Razî akli metotları uygulayan biri olmasına rağmen insan hürriyeti konusunda Eş'ârî çizgisinden çıkmamıştır.

Razî her ne kadar insanı seçim sahibi gibi gösterse de seçimlerini yaratanın yine Allah olması onu cebre yaklaştırmıştır. Bu durum aynı zamanda çelişkiye götürmektedir. İnsan fiillerinde seçim sahibidir ama seçimlerinde mecburdur görüşü ortaya çıkmaktadır. O, irade ve mecburluğu tek bir zemine indirgemeye çalışmıştır. Oysa insanın mecbur oluşu, iradenin yokluğu anlamına gelmektedir. Eğer iradeden bahsedeceksek mecburiyetin olmaması gerekir. Hâlbuki Razî'den beklenen irade noktasında insan eylemlerine daha fazla imkân tanınmasıydı. Çünkü Eş'ârî'nin çıkış

noktası Mu'tezîle'den ayrılışı ile olmuştur. Eş'ârî bu mezhepten ayrıldığı için de Mu'tezîle'nin tüm akli metotlarını reddetmekle kendine özgü bir düşünce oluşturması gerekliydi ve düşüncelerini bu yönde oluşturdu. Razî bu tarihi oluşumu iyi gözlemleyip fikirlerine yansımaları gerekirdi. Çünkü meseleye tek taraftan bakmak sorunu çözmeye kafi gelmeyecektir. Bu nedenle her şeyi ilahi boyuta yüklemek insanın yaratılış amacına uygun olmayacaktır. Sadece beşeri hürriyette yeterli olmayıp, Allah'ın kudreti noktasında problemler doğurmaktadır. Konuyu anlaşır hale getirmek için meseleyi çift yönlü ele almak gerekir. Bunun ilki insanı kulluk vazifesi gereği Allah'a karşı sorumlu tutup bir takım yetenekler vermek, ikinci olarak bu yetenekler üzerinde daima Allah'ın yüce kudretini kabullenmekten geçer. Bunun sonucu olarak da kaderin insanları mecbur etmediğini, insanın yaptığı işlerde sorumluluğun olduğunu, mükâfat veya ceza türünden karşılığın olduğunu bilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

AKKUŞ, Süleyman, *İbrahim Halebi el-Mizariye Göre İnsan Fiilleri*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2009.

ALTAŞ, Eşref, *Fahreddin Razî'nin İbn Sina Yorumu ve Eleştirisi*, İz yayıncılık, İstanbul, 2015.

ALTAŞ, Eşref, "İbn Sina Felsefesi ve Eş'ariye Kelamı Arasında Fahreddin

ALTINTAŞ, Hayrani, *İslam Ahlakı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999

ALTINTAŞ, Ramazan, *Hidayet ve Dalaleet*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995.

ARDOĞAN, Recep, *İslam'da Din Özgürlüğünün Temelleri*, Klm Yayınları, İstanbul, 2016.

ARICI, Mustakim, *İslam Felsefesi Tarihi*, Ed: Bayram Ali Çetinkaya, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.

ATAY, Hüseyin, *İrade ve Hürriyet*, Atay ve Atay Yayınları, Ankara, 2002.

AYTEKİN, Arif, *Kur'an da İrade ve Meşîet*, Bereket Yayınları, İstanbul, 2013.

BAĞDADÎ, Abdulkadir, *Mezhepler Arası Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, TDV Yayınları, Ankara, 2014.

BALCIOĞLU, Tahir Harimi, "Büyük İslâm Mütefekkeri Fahrüddin-i Razî", *Diyanet İlmi Dergi*, I, Sy. 6-7, 1962.

BAŞOĞLU, Tuncay, *Fıkıh Usulünde Fahreddin Razî Mektebi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2014.

BAŞOĞLU, Tuncay "Büyük İslâm Mütefekkeri Fahrüddin-i Razî", *Diyanet İlmi Dergi*, II, Sy.1-2, 1963.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, DİB Yayınları, Ankara, 1960.

BOLAY, Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990.

BUTİ, Ramazan, *İslam Akaidi*, Çev. Mehmet Yolcu, Hüseyin Altınalan, Madve Yayınları, İstanbul, 1986.

CENGİZ, Lütfü, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Kader*, Palet Yayınları, Konya, 2012.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, II, DİB Yayınları, Ankara, 1998.

COŞKUN, İbrahim, *Günümüz Akaid ve Kelâm Problemleri*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul, 2017.

CÜVEYNİ, İmâmü'l-Haremeyn, *Kitabu'l İrşad*, TDV Yayınları, Ankara, 2016.

ÇAĞRICI, M. HÖKELEKLİ, Hayati, "İrade" Md, *DİA*, Ankara, 2005.

ÇAĞRICI, Mustafa. "Hürriyet" Md, *DİA*, Ankara, 2005.

ÇELEBİ, Mehmet, *Fahreddin Razî ve Ahiret ile İlgili Görüşleri*, (yüksek lisans tezi) *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bursa, 1996.

ÇELEBİ, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.

ÇETİNER, Bedreddin, "Fahreddin Razî" Md. Şamil İslam Ansiklopedisi, V, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1992.

ÇETİNKAYA, Bayram Ali, *İslam Felsefesi Tarihi*, II, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.

DENİZ, Gürbüz, "İnsan Hürriyeti", *Eskiye Dergisi*, Sy. 28, 2014.

DENİZ, Gürbüz, *İnsan Hürriyetinin Metafizik Delilleri*, Litera Yayıncılık İstanbul, 2017.

DOĞAN, Lütfi, *Ehl-i Sünnet Kelamında Eş'arî Mektebi*, Rüzgârlı Matbaa, Ankara, 1961.

DOĞAN, Mehmet *Büyük Türkçe Sözlük*, Yazar Yayınları, Ankara, 2003.

DÜZGÜN, Şaban Ali, *Kelam El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013.

EBU HANİFE, *Fıkhul Ekber*, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979.

EBU ZEHRA, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa, *Mezhepler Tarihi*, Çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul, Ts.

FAZLUR RAHMAN, *İslam*, Çev. Mehmet Dağ, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999.

FAHRİ, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İstanbul, 2000.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İtikadda Orta Yol*, Çev. Osman Demir, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014

GÖLCÜK, Şerafettin, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul, 1979.

GÖLCÜK, Şerafeddin, *Bakillani ve İnsanın Fiilleri*, TDV Yayınları, Ankara, 1997.

GÖLCÜK, Şerafeddin, *Kur'an ve İnsan*, Esra yayınları, Konya, 1996.

GÖLCÜK, Şerafeddin, **TOPRAK**, Süleyman, *Kelam Tarih, Ekoller, Problemler*, Tekin Kitabevi, Konya, 2014.

GÜNDOĞAR, Hamdi, "Fahreddin Razî' de İrade-Fiil İlişkisi": Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, III, Sayı 6, 2012.

GÜNDOĞAR, Hamdi, "Mu'tezile Mezhebinde İnsan Fiilleri Problemi", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. VIII, 2004.

GÜRİZ, Adnan, “İrade Hürriyet”, AÜİFD, XXII, Sy: 1, 1965.

HOCAOĞLU, Mustafa, *Fahreddin Razî Tefsirinde Kadı Abdülcebbar’a Cevap*, (yüksek lisans tezi) *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2003.

ISFAHANÎ, Rağıp, *Müfredatü Elfazi'l-Kur'an*, Çev. Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul, 2007.

ISFAHANÎ, Rağıp, *Müfredat*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2018.

İBN HALLİKAN, *Vefayâtü'l Âyân*, IV, Beyrut, 1977.

İBN MANZUR, *Lisanü'l Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *İslam'da Felsefe Akımları*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1997.

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, *Şerhu'l Usûli'l Hamse*, Çev. İlyas Çelebi, c.II, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2013.

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, *Mu'tezile'de Din Usulü*, Çev. Murat Memiş, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.

KAM, Ferit, *Dini Felsefi Kaynaklar*, Sad. S. Hayri Bolay, DİB Yayınları, Ankara, 2003.

KARAGÖZ, İsmail, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara, 2017.

KARAGÖZ, İsmail, *İnsan Din ve Özgürlük*, DİB Yayınları, Ankara, 2017.

KARATAŞ, Cağfer, *Kadere İman*, DİB Yayınları, Ankara, 2018.

KAYA, Veysel, “Fahreddin Razî'nin Sünni Eş'arî Kelamına Yöneltilmiş Eleştiriler”, *Marife Dergisi*, Sy. 3, 2005.

KAZANCI, Ahmet Lütü, *İslam'da İrade Kaza Ve Kader*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1966.

KAZANÇ, Fethi Kerim, *Kelam Yazıları*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2014.

KERİMOĞLU, Yusuf, *Kelimeler ve Kavramlar*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2015.

KESKİN, Halife, *İslâm Düşüncesinde Allah- Âlem İlişkisi*, Umut Matbaacılık, İstanbul, 1996.

KESKİN, Halife, *İslâm Düşüncesinde Kaza ve Kader*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997.

KILAVUZ, A. Saim, *Ana hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.

KÖK, Mustafa, “İnsan Hürriyeti İslam ve Çalışma Üzerine Bir Deneme”, *KSÜİFD*, Sy.1, 2003.

KRAMERS, J.H. “Fahredden Razi” Md. *İslâm Ansiklopedisi*, IX, MEB Yayınevi, Eskişehir, 1997.

KUTLU, Sönmez, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2007.

MACİT, Nadim, *Eylem ve Değişim*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.

MAVİL, Hikmet Yağlı, *İmam Eşari'in Kelam Düşüncesi*, İsam Yayınları, Ankara 2018.

MAVİL, Hikmet Yağlı, *Eşari*, DİB Yayınları, İstanbul, 2017.

MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitabu't-Tevhid*, Çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yayınları, Ankara, 2018.

METİN, Mahmut, “Fahredden Razî” *Bilim ve Din, Köprü Dergisi*, Sy. 53, 1996.

MEYAN, A. Faruk, “Fahredden Razî” Md. *İslam Meşhurları Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1970.

MİRAS, Kâmil, *Tecrid-i Sarih Tercümesi*, DİB Yayınları Ankara, 1984.

OLGUNER, Fahrettin, *Üç Türk İslam Mütefekkeri İbn Sina, Fahreddin Razi, Nasireddin Tûsi Düşüncesinde Varoluş*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1985.

ÖZCAN, Hanefi, “Mâturîdî’nin Düşünce Sistemine Genel Bir Bakış” Ed. Sönmez Kutlu, Uluslararası Maturidilik Sempozyumu, *Ahmet Yesevi Üniversitesi*, Ankara, 2018.

ÖZDEMİR, Ekrem, “Hürriyet Üzerine”, www.Akademia.Edu.

ÖZDEMİR, Metin, *Allah’ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*, İz Yayınları, İstanbul, 2003.

ÖNER, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Vadi Yayınları, Ankara, 1995.

ÖZARSLAN, Selim, *Pezdevî’nin Kelâmi Görüşleri*, DİB Yayınları Ankara, 2013.

ÖZLER, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1997.

RAZÎ, Fahreddin, *el-Muhassal*, (Kelâm’a Giriş), Çev. Hüseyin Atay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

RAZÎ, Fahreddin, *el-Muhassal*, (Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe) Çev. Eşref Altaş, Klasik Yayınları, İstanbul, 2019.

RAZÎ, Fahreddin, *el-Metâlibü’l-Âliye*, Nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekka, Dâru’l Kitabi’l Arabi, Beyrut, 1987.

RAZÎ, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988.

RAZÎ, Fahreddin, *Münazarat*, (Dini ve Felsefi Tartışmalar), Çev. Ömer Ali Yıldırım, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2016.

RAZÎ, Fahreddin, *el-İşâre fi Usuli'l Kelam*, (Felsefi Kelamın Temel Meseleleri), Çev. Ulvi Murat Kılavuz, Serkan Çetin, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2018.

RAZÎ, Fahreddin, *Meâlimu Usuli'd Din*, Çev. Nadim Macit, İhtar Yayınları, Erzurum, 1996.

ROSENTHAL, Franz, *İslam'da Özgürlük Kavramı*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 2000.

SÂBUNÎ, Nureddin, *Maturidiyye Akaidi* Çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yayınları, Ankara, 1998.

SANCAR, Faruk, *Kelam-Tasavvuf Tartışmaları*, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2011.

SARUHAN, Müfit Selim, *İslam Ahlak Felsefesinde Bilgi ve Hürriyet*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2005.

SÜT, Abdulnasır, “İlahi Teklifin ve Kelamî Arka Planı Teklifi Mala Yutak Örneği”, *Mukaddime*, Sy. 6, 2015.

ŞEHRİSTANÎ, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *Milel ve Nihal*, Çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2011.

ŞERİF, M.M., *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.

TAFTAZANÎ, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî, *İslam Akaidi (Şerhu'l Akaid)*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1980.

TASLAMAN, Caner, *Fıtrat Delilleri*, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2017.

TOPALOĞLU, Bekir, **ÇELEBİ**, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2013.

TOPÇU, Nurettin, *İsyân Ahlâkı*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2015.

TOPÇU, Nurettin, *Psikoloji*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012.

TOPRAK, Süleyman, “İnsanın Fiilleri Konusunda Mâtürîdî ve Eş’ârî Arasındaki İhtilaf” *SÜİFD*, Sy. 3, 1990.

TÜRKER, Ömer, **DEMİR**, Osman, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er Razi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2018.

TURHAN, Kasım, *Kelâm ve Felsefesi Açısından İnsan Fiilleri*, İFAV, İstanbul, 2001.

ULUDAĞ, *Fahreddin Razi Hayatı, Fikirleri, Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

UYAN, Abdüllatif, “Fahreddin Razi” Menkıbelerle İslam Meşhurları Ansiklopedisi, II, Berekat Yayınevi, İstanbul, 1983.

ÜNVERDİ, Mustafa, *Günümüz Kelâm Problemleri*, Ed. Recep Ardoğan, Ekin Yayınları, İstanbul, 2017.

VURAL, Mehmet, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, VI, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018

VURAL, Mehmet, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara, 2016

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Fahreddin er-Razi" Md, DİA, Ankara, 2005.

YAZICIOĞLU, Mustafa Sait, *Maturidi ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Akid Yayınları, Ankara, 1980.

YAZICIOĞLU, Mustafa Sait, “Maturidi Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi”, *AÜİF Dergisi*, XXX.

YEPREM, Saim, *İrade Hürriyeti ve Matüridi*, TDV, Ankara, 2016.

YEPREM, Saim, *Mâtürîdî Akide Şerhi ve Risalesi*, İFAV, İstanbul, 2000.

YILDIRIM, Ramazan, *Kelâm Tarihi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2017.

KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Özgeçmiş

Adı Soyadı:	MUSTAFA CİHAT ERSOY	İmza:	
Doğum Yeri:	ORTA/ÇANKIRI		
Doğum Tarihi:	25/03/1991		
Medeni Durumu:	EVLİ		
Öğrenim Durumu			
Derece	Okulun Adı	Program	Yıl
İlköğretim	Orta Atatürk İlköğretim		1997-2002
Ortaöğretim	Orta Atatürk Ortaöğretim		2002-2005
Lise	Orta İmam-Hatip Lisesi		2005-2009
Lisans	Ankara İlahiyat Fakültesi		2010-2015
Yüksek Lisans			
İş Deneyimi:	Diyanet İşleri Başkanlığı (İmam-Hatip) Diyanet İşleri Başkanlığı (VHKİ)		
İlgi Alanları:			
Aldığı Ödüller:			
Tel:	538 372 0052		
Adres	Ankara		
Ekleme istediğiniz hususlar			